

14142

Այս քաղաքի շրջանում

1937թ

9(47:925)4

Մ-80

14142

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՀԱՅՈՐԴԻՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԵՕԹՆԵՂԲԱՐԵԱՆ



ԿԱԶՄԵՑ

ՅԱԿՈՒ ՀԻՍԱՅԵԱՆ



1937

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ



ԱԹԷՆՔ

ՕՏՈՒ ՄԵՆԱՄԵՐՈՒ 49

5 OCT 2011

Uppoff 8-7-8

A. G. fannay fannay

12.12.48 2 fannay



547.525/4
Մ-80

493

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՀԱՅՈՐԴԻՆ
ՄԿՐՏԻԶ ԵՕԹՆԵՂԲԱՐԵԱՆ



ԿԱԶՄԵՑ՝
ՅԱԿՈՐ ՀԻՍԱՅԵԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ



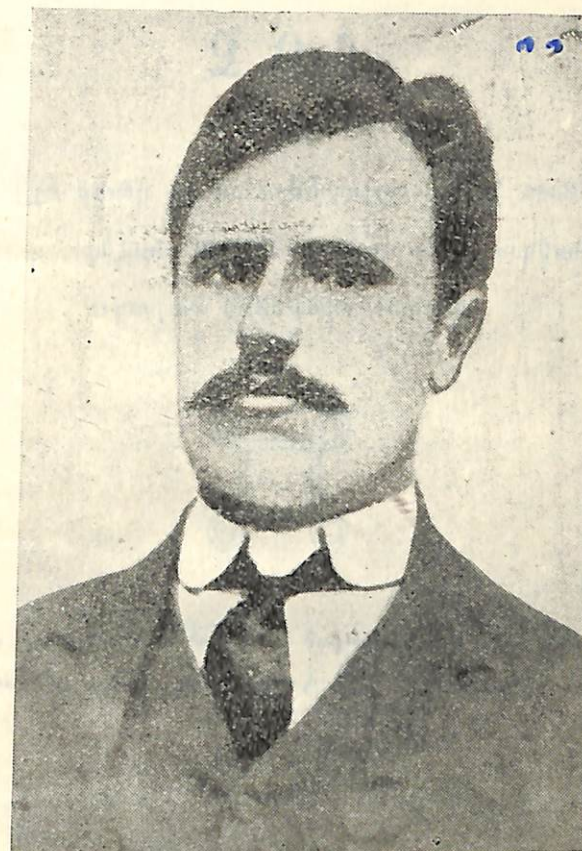
ԱԹԷՆՔ
1937

4142

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՐՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ
ԵՄԵՐԱԳԻՏԻՈՒՄ ԶԵՂԵՐՆԵՐՈՒՄ



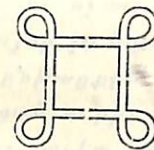
ԵՐԱՐՈՒՄ
ԵՄԵՐԱԳԻՏԻՈՒՄ ԶԵՂԵՐՆԵՐՈՒՄ



ՄԿՐՏԻԶ ԵՕՅՆԵՂԲԱՐԵԱՆ
(Երոպական տարածով)

202

Այս գործը կը նուիրեմ բոլոր անոնց՝ որոնք
ինկան Արմեններու ազատագրութեան
սրբազան Մենեանին համար:



Այս գործին նվիրականը հոգացած են հայրենակից-
ներ: Հասցիքը պիտի յատկացուի ԵՂԵՍԻՍ, գրքին:

Բոլոր ապստրանքները ընել՝

ISSAYAN,

38 Rue du Ménil,

ASNIÈRES (Seine)

(France)

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ՄԿՐՏԻՉ ԵՕԹՆԵՂԲԱՐԵԱՆ-ի մասին գրել սրբազան պարտականութիւն է: Մկրտիչ Եօթնեղբարեանի կարճ կեանքը ամբողջական ողիսական մըն է, չափազանց դժուար է ամբողջականացնել զայն: Անոր կեանքի բոլոր դրուագները հաւաքել գրեթէ անհնար է, որովհետեւ իր կատարած յեղափոխական յանդուգն գործերը շատ սեղմ շրջանակի մը մէջ կատարած եւ զաղտնի է պահած: Իր կատարած գործերու մասին ոչ պատմած եւ ոչ ալ խօսած է: Գործակիցներու սեղմ ընտրանին նոյնը չէ եղած միշտ իր յեղափոխական գործունէութեան ընթացքին՝ հաւատարիմ գործակիցի մը անձանօթ է մնացած ուրիշ գործ մը: Ու երբ այսօր այդ գործակիցներն ալ յաւէտ հեռացած են մեզմէ, առաւել եւս կը դժուարանայ անոր կեանքին ու գործին մանրակրկիտ կազմութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը, լուսանրկարն իսկ հազուադիւրէն է:

Այս գործը կազմելու ատեն օգտուած եմ մինչեւ այսօր Մկրտիչի մասին հրատարակուած աշխատանքներէն: Օգտուած եմ դէպքերուն ծանօթ եւ մասնակից հայրենակիցներէ, քրոջը և իր պարագաներու պատմածներէն: Այս դէպքերուն մեծ մասը ինձ անձամբ պատմած է Յակոբ Շէքոյեան՝ որ Մկրտիչի ամենամօտիկ գործակիցն էր — ինչպէս պիտի տեսնենք մեր պատմութեան ընթացքին — ան այս դէպքերէն շատ վերջը մեռաւ մեր յարկին տակ, 1915 Դեկտեմբեր ամսուն, ուր այն կը հանդի Սիկէրօ Վաղարշ կոնակը բլրակի մը վրայ:

Մկրտիչ շատ պէտքը ունեցաւ դիւցազնամարտի ընթացքին այս հսկային: Շէքոյեան հիւանդ պառկած, երբ

հասկացաւ թէ պիտի մեռնի այլևս, այն ատեն միայն բե-
րանը բացաւ, արտասուալի աչերով, ու պատմեց, խնդրեց
որ տպագրութեան յանձնուին ըսածները: Ու իսկապէս ե-
րեք օր վերջ մեռաւ այս հայորդին՝ որուն մասին պիտի
խօսիմ ուրիշ տեղ մը: Յանկալի է որ իւրաքանչիւր հայ-
րենակից ասկէ յետոյ բժախնդրութեամբ զրի առնէ Մը-
կրտիչի և զիւցաղնամարտի մասին զիտցածները, տեսած-
ները և լսածները, օր մը անթերի կերպով կարենալ զը-
բելու համար Հայոց ժողովուրդի յեղափոխական փառա-
պանծ պատմութեան մէկ լուսաւոր էջը կազմող Մկրտիչի
կեանքի գրուածներն ու անոր ղեկավարութեան տակ մըղ-
ուած Ուրփայի զիւցաղնամարտին պատմութիւնը:

Կանխաւ շնորհակալութիւններս բոլոր այն հայրե-
նակիցներուն՝ որոնք իրենց բարոյական ծառայութիւնը
պիտի բերեն, ուղարկելով ինձ նիւթեր, լուսանկարներ և
անշրմամբ տեղեկութիւններ, «ԵՂԵՍԻԱ» աշխատութեանս
համար՝ որ պատրաստութեան մէջ է և անթերի ըլլալը ի-
րենց բարեկամեցողութենէն է կախուած:



ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Մկրտիչ Եօքնեղբարեան Հայոց ժողովուրդի պատմական
ղիւցագներուն շարքին կը պատկանի: Որքան ասեմ որ հայր-
պետք է ապրի, որպէս ժողովուրդ եւ ազգ, որքան ասեմ մեր
ցեղը ինքնուրոյն կերպով զարգանալու տենչը պիտի տաճեմ,
որքան ասեմ հայ ազգային ազատագրական եւ յեղափոխա-
կան գործերը պիտի խօսին մեր սրտին իբր սրբազան ու նը-
ւիրական գործ, այնքան ասեմ Մկրտիչ Եօքնեղբարեան պիտի
դասուի այն առասպելական հայորդին՝ որ ընդունակ է ա-
ռաջնորդել ցեղ մը, ստիկութեան անդունդէն դէպի ազատ-
քեան հեռաւոր եւ լուսաւոր բարձունքներն ու սրբազան
հայրենիքի օճախը: Հայոց բովանդակ պատմութիւնը նման
առասպելական դեմքեր շատ է տուած ու այսպիսի հայոր-
դիներու վարած վիպական մարդոց յարանուն կրկնու-
թեանց արձանագրութիւնն է: Հայկեան տոհմը ծնալ՝ տի-
տանեան անեղադրող ճակատամարտէ մը: Հայկը գանգրա-
հեր եւ հասաբազուկ զիւցաղնածին ու խայտակն՝ արի-
կերտով վարեց անեղ կռիւը ու իր երեգլխանի նետով ինքն
եւ անձամբ գետին տալալեց բաբելոնեան Տիսանը: Ու ա-
ւելի ու, երկնեց երկին ու երկին հայոց, մեծն զիւցաղն-
վահագնը, որ կատարի Աժահակներուն, թեւաւոր վիշապ-
ներուն եւ մոլի հայասեաց արքաներուն, հուժկու բիւրաւոր
բանակներուն դէմ՝ մանգաղով մտաւ մարտի ու հնձեց գա-
նոնք լաւիսեցապէս Հայոց Աբխարհէն, Հարաւի խորեակը
դարձաւ բեմամի բանակին ու խաղաղեցուց հայրենի սահ-
մանները:

Արտաշէս առաջին արքան հայոց իր անարկու կամով
մտադրեց պարտութեան մատնել Հայաստանի մօտաւոր ու հե-
ռաւոր հօգօր պետութիւնները, հարկատու դարձնելով գանոնք
մեծապէս հայոց պետութեան: Ան հայկաբարոյ Ողիմպիա-

կանին վրայ ամուր կանգնած, հսկաները շանքահար ընելու միտք պատահեց, Ասուածահայր Արամազդը գերեվարեց ու ուրիշ ասուածներու եւ արհաւիրեալ հետ Հայաստան փոխադրեց ու հայացուց գանոնք, իր գոռ ձայնով պոնսացիներու վրայ գոռալով, հսկայ արձանը ծով տալալեցուց: Դիւցազանց դիւցազն Մեծն Տիգրան աշխարհակալ, ածղահալեան թելաւոր վիշապի վրայ նստած կայծակնահայր սուրբ ձեռքին, հրեղէն սլացով, ասուածահրաւ ու ահեղագոռ հալածածներով Գերարմենիան սեղծեց. Արեւելի ու Արեւմուտքի տարագիր ասուածները գոռոգ, հայոց մեծաց աշխարհի Վահե-Վահեան մեծեաններուն ու տառաւորուն մէջ իրար գտան: Ժողովուրդ մը՝ որ ասուած մը դէռ չուներ պատելու, գայն ասուածներու գաղթալայր, Գերարմենիոյ սահմանները նետեց, ու տարագիր արհաւիրեալ, ասուածներու բազում՝ հօգորագոյն Հայաստան ասուածահօգոր մեծերու երկիրը երկնեց: Մեծն մեծաց Հայկազնեան Տիգրանի ներմակ կառնեալ սպիտակ ձիերուն փոխարինեցին:

Ու այսպէս հայոց հսկաներու շարանը շարունակուեցաւ մինչեւ Հին Եդեսիոյ արհաւիրեալ հօգորագոյն տիգրէն Մկրտիչ Եօթնեղբարեան՝ մեր հսկաներու արի արանց տոմարն արժանաւոր մէկ ներկայացուցիչը՝ ծնաւ ահաւոր երկունքով: Մեր ստրկութեան օրերուն մէջ ան հնագոյն հայկեան թափով գործեց ու պայքարեցաւ բարբարոս բռնապետութեան դէմ: Ստրկութեան խոր վիրապէն, խաւարած անդունդէն հայր ազատագրութեան լուսաշողուն բարձունքները առաջնորդելու առաքելութիւնն ունէր ան:

Ուժի, ռազմունակութեան, անձնութեան, հրեաւմտութեան, կամքի, յանդգնութեան մարմնացումն էր՝ անգիշող ու անողոք բնաւորութեամբ, ինչպէս իր նախնիները՝ հին հայոց արհաւիրեալ վայել փառով արհամարհեց մահը: Ազգի փրկութեան վեհագոյն գործէն զատ՝ կեանքի մէջ ո՛չ մէկ հետաքրքրութիւն ունեցաւ ու ճանչցաւ: Հայոց ազատագրութեան սրբազան պայքարով կ'աւելանայ աշխարհը, ամենավտանգաւոր գործողութեանց մէջ առաջին վտանգաւոր գծին վրայ հանդէս եկաւ, Հայկեան յանդգնութեամբ այս հայրդին, իսկական սարսափը եղաւ ջարդարարներու՝ իր

գերեղափոխականի գործունէութեամբ: Մկրտիչ Եօթնեղբարեանի որեւէ վայրի մէջ ներկայութիւնը Թուրքին մահն էր: Հայ յեղափոխականի վայել առաքելութեամբ երբեք փառք չփնտեց ու իր բազում յեղափոխական գործերու մասին ոչ ոքի չի պատմեց. հետք տալով իր յանդուգն ու խիզախ գործերու զաւթնիքները, որոնք յոյժ կարեւոր էին այսօր՝ զինքը իր գործերուն վայել ներկայացնելու համար, ու ապագայ յեղափոխական գործունէութեան ու դիւցազնամարտերու մէջ օգտագործել:

Արեւացուց Եդեսիոյ թագաւորի ժամանակ Կրեքի Միւնովս թագաւորը Հելլադան պարտութեան մասնեց եւ պարտաւորեցաւ անոր, որ տարուէ տարի երեսասարդներու եւ գեղեկութիւններու բազմութիւններ համբուրն Կրեք, հոն Լաբիւրինթոսին մէջ տեղաւորուած անյապ Միոնտաւրոս ըստած գազանին կերակուր ըլլալու համար: Արեւացուց թագաւորին հսկայագոր որդին Թեսէոս ցանկաւոր յայտնեց ու դարձեալ հետեւին հետ երթալ՝ իր սովորական փառքեամբ գազանը սպաննելու եւ իր ազգակիցները ազատելու համար: Անոր համար գազանը սպաննելը դիւրին էր, սակայն Լաբիւրինթոսէն ողջ դուրս ելլելն էր դժուար, որուն համար պահ մը տառապեցաւ, մինչեւ որ օգնութեան հասաւ Կրեքի պապին Արիստոքս աղջիկը, կծիկ մը թել տալով անոր: Մկրտիչ Եօթնեղբարեան արեւացուց առասպելաշիւք ամենահօգոր Թեսէոսի նման չտառապեցաւ, երբ հայոց ժողովուրդի լիրոյն պէտք եղաւ մտնել թրական գեղերը՝ գազանը ըսպաննելու եւ հայոց ժողովուրդը ազատագրելու համար: Մկրտիչ Եօթնեղբարեանի կեանքը գեղեցիկն ազատելու համար առաջարկուած բոլոր կծիկներն ու միջոցները, փորձերը ի գուր եւ ապարդիւն պիտի անցնէին, երբ ան չպիտի կրնար վերադառնալ իր ազգակիցներուն հետ ազատուած: Պայազն Մկրտիչ Եօթնեղբարեան Ուրթայի դիւցազնամարտի մեծասաներու ժամուն իսկ, հնարաւոր բոլոր միջոցներով արհամարհեց, որ կրնային իր կեանքը ազատել: Ան հայ ժողովուրդի ազատագրութեան վստահ գաղափարէն տոգորուած՝ հայկաբար ընդվզեցաւ, իր ռազմական բացառիկ կարողութեամբ ու հնարամտութեամբ հայր ազատագրելու համար:

Մկրտիչ Եօթնեղբարեան իր նախնիքներուն նման պայ-
փարեցաւ Ուրֆայի դիւցազնաւարսին մէջ, ինչպէս Զմեկիկն
ու Տուսիկը Եգիպտոսի խալիֆաները զբաղեցուցին ամիս-
ներով ու կորսեցան հալածուեցան Ուրֆայի հսկաներէն:
Ուրֆայի հսկաները երկար ժամանակ բիւզանդական զանդ
զարդարեցին: Մկրտիչ Եօթնեղբարեան Սասունցի Դաւթին
պէս բուրք հորդան հնձեց:

Մկրտիչ Եօթնեղբարեան մինչեւ իր մահը չէ՛ եղած դէպք
մը ուր իր հարուածը վրիպի իր նպատակէն:

Մկրտիչ Եօթնեղբարեան իր վիպական ու առասպելա-
կան խառնուածով ու յանդուգն գոյնեղութեամբ համա-
հայկական դէմք մը եղաւ, արժանի դասուելու հայոց մե-
ծաց արի արանց քննանքին շարքին, որոնք հինքն ի վեր ի-
րենց հուծկու կամով հայոց պողպատեայ պատմութիւնը կը-
ռեցին ու կերեցին, սարսափ ազդելով արեւելի ազգու-
թեանց՝ դարեր շարունակ:

Այո՛, եօթը սիրտ ունէր Մկրտիչ Եօթնեղբարեան, այս
վիքսարի հայորդիէն սարսափեցաւ բուրք որ մինակ հրէե
կրցայ ծնիլ, «Վալլահի պիլլահի այդ մադըր կամ ճին էր
կամ իշէրի» քսաւ Ուրֆայի ֆոմիսէր Տիւրահոնչակ Եօթնեղ-
բանքին: Ամէն պարագայի սակ բուրք ժողովուրդին սարսափե-
ր: Սերունդներ շարունակ պիտի ուսումնասիրեն առասպել-
ական դիւցազնական հայորդիին՝ Մկրտիչ Եօթնեղբարեանի
կեանքը՝ որ լեցուն է ինքնասիպ դաստիարակչական գիծերով:
Թեեւ մեզի անյայտ է այսօր, այս տեսեան հայորդիին գե-
ւեցմանը, սակայն իւրաքանչիւր յեղափոխական հայու սր-
տին մէջ, նամանաւանդ բոլոր Ուրֆայի հայերու որսին մէջ
կորոյ մը կայ կանգնած, ի յիշատակ Մկրտիչ Եօթնեղբարեա-
նի եւ բազմաթիւ Եօթնեղբարեաններու՝ որոնք հայ ժողովուր-
դի ազատագրութեան սրբազան գործին համբով փայեցին նա-
հասակութեան գնով յաւերժ սցեկով Արմենական ցեղը:

Իրենց յանդգնութեամբ ապեցուցին բուրքը:

Յարգանք բոլոր դիւցազնական նահապետներուն՝ ո-
րոնք ինկան հայրենիքի ազատութեան վսեմ գաղափարի նախ-
նուն: Յարգանք դիւցազնական Հայոց Ազգին ու անոր ա-
ռասպելական հայորդիներուն:

Մկրտիչ Եօթնեղբարեան ծնած է 1880 ահա թուա-
կանին, Ուրֆայի մէջ: Հին ու ծանօթ գերդաստան մը ե-
ղած են Եօթնեղբարեանները: Իրենց մականունը կապուած
է Մկրտիչի մեծ հօր Եօթը եղբայր ունենալուն: Եւ կարծես
արդարացիու համար Նահապետ Յակոբի մականունը, ա-
սոր թոռներն ալ կազմուած էին՝ վեց մանչ և մէկ աղջի-
կէ՝ Գեորգ, Ներսէս, Յովհաննէս Մկրտիչ, Լուսիա, Լևոն
(այս երկուքը ողջ) և Սարգիս: Հինէն ի վեր պայտազոր
ու բարեկեցիկ Եօթնեղբարեանները, կէս մը զիւզացի էին:
Իրենց արհեստին բերումով, միշտ գիւղերն էին և գիւ-
ղացիները՝ արար, քիւրտ, իրենց Աստուծոյ հիւրն էին տան
մէջ, այսպէս փոխն ի փոխ Ուրֆայի չըջակայ գիւղերն էին:

Յովհաննէս ջաղացպան ըլլալով, այս տան մէջ հիւ-
րի պէս կ'երեսնար ու կը կորսուէր: Այս շփուժը և գիւղա-
կան արհեստը իրենց մէջ զարգացուցած էր աշխրէթական
հոգեբանութիւն մը՝ հիւրասէր, կտրիճ, առոյգ, սիրահար՝
ղէնքի և ձիու: Ուրֆայիներուն մեծամասնութիւնը այս
երկրի բնատուր և ասպարէզին յարմարութեամբ ստիպողու-
թեան տակ էին: Ամէն տուն հիւրանոցի ձև ունէր:

Մինչև պատանեկութեան չըջանը, Մկրտիչ յաճախած
է Ուրֆայի Խցան Բակի Տէր Թողիկեան դպրոցը: Անկարգ,
վառվառն աշակերտ մըն է եղած ու ցոյց չէ տուած ուս-
ման ունէ հակում: Իր կուսասէր յատկութեամբ, դասըն-
կերները կը պատմեն որ դպրոցը բաժնած էր երկու հակա-
ռակորդ բանակներու: Կոխ՝ ժամուն բակը, դպրոցական
դադարի պահուն. կոխ՝ իրիկուան արձակուրդէն յետոյ,
Թըլֆըտուրի բլուրին վրայ՝ պարսատիկներով ու փայտե-
րով: Ծեծ ու պատիժ, բանտ ու գանակոծութիւն՝ ուսու-
ցիչներուն և տեղապահ վարդապետին կողմէ, Յալախայի
տակէն փախուտ. ունէ միջոց չէր կրցած կարգի բերել այս
կուսական աշակերտը: Ծայրայեղ պարագային կ'ըմբոս-
տանար ուսուցչին և վարդապետին դէմ, մի քանի տը-
ղաքներով կ'սկսէր դպրոցի և առաջնորդարանի պատու-
հաններու ապակիները վար առնել պարսատիկով: Յաճախ
ծնողները զանգատի են գացած իրենց տղոց ծակուած

գլխուն կամ կոտրած թելին համար. առաջնորդ և հոգաբարձուները դպրոց եկած վեճերը հարթելու ու խելքի բերելու Մկրտիչը՝ որ իսկական փորձառու մըն էր:

Նոր դէպքեր ու գործեր եկած էին վերգովելու գըպըրոցին ներքին կեանքը: Մկրտիչ այս գործերուն մէջ, ինչպէս ըսինք, ղեկավարի յատկութիւն ցոյց կուտար: Ահա այս օրերուն, վրայ կը հասնի 1895ի ջարդը: Բոյրը Լուսիա կը պատմէ. — Յովհաննէս Բէթէնճեան իրենց տան մէջ Փոս Բաղնից վրայ դիւրք բռնած կ'սկսի դիմադրել: Մկրտիչ անոր քով կը վռնթայ, կ'սկսի անոր օգնել, վառօդ, լաթ եւ զէնքի հարկաւոր բաները տալով: Տաք կոռնի պահուն թուրքերը կը յաջողին մտնել Բէթէնճեաններու տունը, թալանի սովոր թուրք վատարարոյ հորդան կ'սկսի թալանի, հարուստ տան մէջ: Բէթէնճեանի ձին՝ որ ախոօր կապուած էր, կ'առնեն ու կը հեռանան: Մկրտիչ չի կրնալով ինքզինքը զսպել, կ'սկսի քարկոծել պարսպտիկով, աւաղակ թուրքերը մի քանի վէճք ստանալով կը հեռանան: Տասնը հինգ տարեկան Մկրտիչ չի կրնար հանդուրժել այս աւարին, կը վճռէ հետապնդել գողերը եւ ետ բերել թանկագին ձին, ամէն գնով: Մկրտիչ կը հետեւի աւաղակներուն, մինչեւ իրենց տունը, կը թողու որ աւաղակները հեռանան: Տասնիքներէն մագլցելով վար կ'իջնէ, ձին առնելով կը վերադառնայ:

Ուրփայի մէջ հայ եւ թուրք հագուստներու ձեւը շատ մեծ տարբերութիւն մը հունէր, կը կարծեն թէ թուրք լակոտ մըն է: Վարժ ձիաւորի յատկութիւնը հոս օգնած էր իրեն. ցատկած էր ձիուն վրայ ու անմիջապէս վերադարձած: Մկրտիչի առաջին փորձը յաջող էր անցած, եւ կ'ուզէր աւելին ընել: Երբ կը մօտենայ Բէթէնճեան Յովհաննէսի և նահատակուած կը գտնէ, կը փորձէ զէնքը առնել եւ ինք շարունակել գործը, բայց, աւաղ, շատ փոքր է այդ սխալ թէմ զէնք գործածելու, յուսահատած կ'սկսի խոշոր քարեր նետել տանիքներէն: Այս ձեւով չէին համարձակած ներս մտնել: Առիւծը ինկած էր, կորիւնը փոխարինած էր անոր: Այս սեւ օրերու յիշատակը անչէջ մնաց Մկրտիչի սրտին մէջ, վրէժը մեծցաւ իր մէջ, կենդանի վկան ըլլալով այդ

սեւ օրերուն: Այս օրերէն վերջ Մկրտիչ դպրոցին երկու հակառակորդ բանակները սկսաւ միացնել թուրքերու դէմ կռուելու համար:

Մկրտիչ չփացած տղայ մը դարձած էր: Ուրփայի ներուն ըսածին պէս, «փաշային սէյիպ (աղատ) ուղտն էր»: Այս չփացումին մէջ յատկանշական երեւոյթ մը կար: Մկրտիչի այս նկարագրին անհանդարտ գծերը՝ բնականաբար կ'անհետանային, եթէ անոր թեւ չտար մեծ եղբայրը՝ նահապետի կերպարանքով Գէորգը: Գէորգ 1895ի ջարդերէն յետոյ տարիներով թրքական բանտը մնացած էր, իր յարուցած յեղափոխականի կասկածներուն պատճառաւ: Նախկին յեղափոխական մըն էր, ինչպէս ըսինք, նահապետն էր Ուրփայի յեղափոխական սերունդին: Իր բոլոր շարժումները կասկածի տակ չմնալու համար, Ուրփայի Մայր եկեղեցիին մէջ իր յատուկ տեղը ունէր: Լաւ կը յիշեմ՝ ան իբր ջերմ հաւատացեալ՝ ամէն առաւօտ այն սիւնին քովըն էր, իր առաւօտեան աղօթքէն վերջ կ'ուղղուէր խանը, աշխատելու համար: Գէորգ տունին հայրն էր, բոլոր եղբայրները կը յարգէին զինքը: Մէկ խոր նայուածք մը, կը բաւէր որ իր առիւծի կերպարանքէն վախային: Գէորգ իր եղբայրներուն դէմ եղած բոլոր դանդաղանքներուն ծիծաղով կը պատասխանէր՝ որմէ երես կ'առնէին անոնք:

Նէրսէս, Յովհաննէս թաղեցիներուն փորձառու էին իրենց աղաւնիներով: Բոլոր տանիքները իրենց ոտքին տակն էին: Մկրտիչն ալ դպրոցէն դարձին իր պարապ ժամանակներուն զբաղումը կը դարձնէր եղբայրներուն հետ «ձագ թոցնելով», աղաւնիներուն թռիչքին ուղղութիւն տալով, յաճախ մասնակից անոնց արիւնտ կռիւներուն՝ ուրիշներու աղաւնիները բռնելու պատճառաւ: Ասոնց ալ Գէորգ իր ծանր բնաւորութեամբ ներողամիտ աչքով կը նայէր, որովհետեւ ասոնք ալ այն ձեւով կռուի ընդունակ կը դառնային, հակառակ որ աղաւնի պահելը ամօթ էր, ըստ Ուրփայի հայութեան աւանդական սովորութեանց: Շատ տերուն համար հանելուկ մը դարձած էր, թէ ինչու խոհուն ու ազդեցիկ երէցը՝ Գէորգ չէր սանձեր իր եղբայր-

հերոսն այս բանձարձակ կեանքը, քիչեր կ'զգային որ անոր աչք խփուկը նպատակի մը կը ծառայէր: Անոր ունեցած հետաքրքրութիւնը ազգին գործերուն հանդէպ, անոր կապը կարգ մը խորհրդաւոր մարդոց հետ, գուշակել կուտային այդ քիչերուն որ Գէորգ կը ձգտի իր եղբայրները մարզել որոշ ուղղութեամբ:

Այսօր Ալըգալահանի կազմած Հնչակեան կոմիտէներու ծայրը Ուրֆա ալ հասած էր 1894ի շրջանին եւ Գէորգ Եօթնեղբարեան առաջին յեղափոխական հաւատացեալն ու առաքեալը դարձած էր այդ օրերէն: Յեղափոխական հաւատքը բարձրացուցած էր իբր մարդ ու այդ ճամբով կ'ուղէր առաջնորդել նախ իր հարազատները: 1895ի ջարդէն վերջ Մկրտիչ այլեւս կը յամառէր, դպրոց չէր ուզեր երթալ, արդէն դպրոցներն ալ գէշ վիճակ մը կը ներկայացնէին, ժողովուրդը ուժացած, սգաւոր, սիրտը արիւնած, ո՞վ կըզբաղէր դպրոցով: Մկրտիչ մեծի հովեր առած խանութն է ու զարմանալի սիրով մը հետամուտ՝ սորվելու պապեանական արհեստը՝ պայտարութիւնը:

Այդ օրերուն Մկրտիչի նախկին ուժերը՝ դպրոցական շրջանին կազմած բանակը քայքայուած էր: Հիմայ դպրոցէն դուրս աւելի ազատ էր կազմելու իր կողմի խումբը, սակայն, պէտք էր նոր կազմակերպութիւն մը ստեղծել: Դուրսի կեանքը դպրոցին չէր նմաներ, պէտք էր արհեստաւոր պատանիները մարզել նախքան թուրքին հետ կողմի մտնելը: Վարժ հրամանատարի պէս անիկա կ'ընտրէ փորձուած ու ճարպիկ կողոպտիչներ, յատկութիւն մը՝ որ յետագային իր յաջողութիւններուն մեծագոյն գաղտնիքը կազմէ՝ յեղափոխական գործերու մէջ: Խումբի իւրաքանչիւր անդամ պարտաւորուած էր ունենալ իր ձեռքով հիւսուած լաւ պարսատիկ մը եւ Հէլէպլի պարտէզէն պէտք էր դողնար նոնէնիի հաստ ձիւղ մը, որ իբր ճարպիկութեան փաստ իրաւունք ունենար Մկրտիչի խումբին մէջ մտնելու: Պատանեկան յեղափոխական արժանիք մըն էր այս:

Այս փոքրիկ խումբը, կիրակի եւ տօն օրերուն մասնաւոր, փորձանք էր թաղէ թաղ: Պարզապէս ասոնք կոչու-

Ալը փնտռէին իրենց հասակակից հայ տղայոց հետ: Տղոց ուժքի խումբեր ալ կային ու ծուռ նայուածք մը կամ ուսի հաւում մը (եւն զարնի) բաւական էր շարժման մէջ դնելու փայտեղբ, իսկ երբ խումբերը հեռու էին իրարմէ, այլեւս պէտք չկար պատրուակի, պարսատիկները կը ճօճային ու կը դառնային օդին մէջ քանի մը անգամ ու չաթ-չութ պարսատիկին ծայրը դրուած մետաքսը կը շառչէր: Իրիկունները մի քանի տղաք տուն կը դառնային ամէն մէկ կողմէն՝ զլուխները կարմիր թաշկինակներով կապուած:

Այս տարրական մարզանքները տղաքներ պատրաստեց ազագայ յեղափոխական գործերու համար: Կարճ ժամանակէ մը վերջ Մկրտիչի խումբը կը դառնայ սարսափը հայ թաղի հասակակից տղոց: Այլեւս ակնարկութիւններն ու հպումները սրբալիւր ժպիտներով կը փոխանակուէին բողոքին կողմէ: Կողոպտիչ չկար ու Մկրտիչ ամէն տեղ կոխ կը փնտռէր որ սիրտը հանգիստ առնէ, առանց կողմի կը ձանձրանար: Այս պահուն է որ անոր մտքին մէջ լաւ մը կը տեղաւորէ իր խումբը թուրքերուն հետ կողմի փորձեր ունենալ: Խումբը բաւական մարդուած էր: Այս նոր գաղափարին՝ իր ընկերները կասկածով կը վերաբերուին: 95ի ջարդը, կոտորածին սարսափը թարմ էր տակաւին ու թուրք տղան աթտահարի պէս կ'երեւէր հայ տղայոց աչքին: Քանիներ ձեռք կերած էին չուկայէն վերագարծին ու ո՞վ կը համարձակէր հայ տղոցմէն, առանձին անցնիլ թուրք թաղէ մը, ինչպէ՞ս մտածել կողմի բռնութիւն մասին, թուրքերու հետ:

Մկրտիչ հայ պատանիներու այս հոգեբանութիւնը լաւ հասկցած էր, այս հոգեբանութիւնը արմատախիլ ընելու ճիգը կ'ընէր ու կ'ուզէր անցեալի սարսափը ոչնչացնել, պոկել անոնց մատաղ հոգիներէն՝ անոր տեղ զետեղելով ըմբոստ ոգին: Տասնը վեց տարեկանին, պատանի հասակին ցեղային արժանապատուութեան բարձրացման կ'աշխատէ: Օր մը սակայն Մկրտիչ երբ Թըլֆըտուրի ետեւը, թրքական գերեզմանոցին մէջ կը հանդիպի թուրք տղոց խումբի մը, առիթէն օգտուելով, առանց ընկերներու հաւանութիւնը առնելու, ձեռքի փայտը կը նետէ թուրք տղաքներէն:

մէկին ոտքերուն ու տղան գետին կը ձգէ: Տղուն քթէն քերնէն կ'սկսի արիւնը հոսիլ: Սուսափում չկայ այլեւս, երկու խումբերը կը խառնուին իրար: Հայ տղայոց առաջին յանդուգն փորձն էր: Հայ տղաքը յաղթական, կ'սկսին փախչող թուրք լակոտները հետապնդել: Քանի մը տասընհակ մեթը հետապնդելէ յետոյ, Մկրտիչ երբ կը նշմարէ որ մօտակայ ճամբայէն տաւրիքաւոր թուրքեր կը հասնին օգնութեան, թուրք լակոտներուն, Մկրտիչ կ'ը հրամայէ խումբին ետ փախչել: Հայ տղաքը կը յաջողին անվտանգ օձիքներն ազատել: Սոյս կուտան, սակայն, այլեւս տիրացած են արդէն անփոխարինելի ինքնավստահութեան մը: Մկրտիչ իր նպատակին հասած էր՝ հայ տղուն ձեռքը սարուկի գապանքէն ազատուած էր:

Այլեւս իրենց ձեռքերը վարժուած են թուրքերու վրայ բարձրանալ: Առաջին յաջողութիւնը խրախուսած էր այս փոքրիկ հոգիները: Մկրտիչ հոգեպէս գոհ էր, ու հաւատարիկ կ'սկսի նոր չըջան մը կոխներու: Ամէն երեկոյ, ան իր պատրաստած խումբը կը դիմադրէր թուրք տղայոց խումբին: Կարճ ժամանակուան մը միջոցին, Մկրտիչի տղոց խումբը սկսած էր սարսափ ձգել թուրք տղոց վրայ: Թուրքերը այլեւս անոնց խումբերուն ներկայութեան չէին մօտենար Թրլիքտուրի փէշէրուն: Կ'զգուշանային գործ ունենալ Մկրտիչի խումբին հետ: Փոքրիկ Մկրտիչի եւ խումբին վրէժխնդրական զգացումը այնքան առաջացած էր, որ երբ իմանար թէ որեւէ հայ տղայ ծեծ է կերած թուրքերէ, կը բռնէր հանդիպած թուրք տղան ու բաւ մը կը ծեծէր, իրեն համար բոլորը հաւասար էին, թուրք անունը բաւական էր յանցանքը բեռնելու համար անոնց ուսերուն: Մանուկին առողջ բնազդը այն ժամանակէն ըմբռնած էր այն ոճրային մտայնութիւնը որ կայ հաւասարապէս եւ թուրք պետութեան եւ անոր ժողովուրդին մէջ:

Այս օրերուն, Սարգիսն ալ մեծցած էր, սկսած էր եղբօրը կոխներուն մասնակցիլ: Մկրտիչ յաճախ կը յանդիմանէր Սարգիսը: Շատ պղտիկ էր, բայց վառվռուն Սարգիս իր եղբօրը կուզէր նմանիլ: Օր մը ուժեղ կոխ մը կու-

նենայ Մկրտիչ, Փոս Բագնեց մօտ՝ թուրք քեֆէի աշակերտներուն հետ: Մեր յետագայ պատմութեան մէջ պիտի ըսենք արդէն թէ քեֆէի մէջ աշակերտողները բաւական մեծ, արբունքի հասած տղաքներ են: Այս կողմին ընթացքին ամէն մէկ կողմէն մի քանի վիրաւորներու կարգին Սարգիսն ալ մէկ բաղուկը կը դառնայ[*]: Այս կոխները երթալով սպառնական վիճակ մը կ'առնէին քաղաքին մէջ: Կամաց կամաց առնց պատճառաւ մեծերն ալ պիտի միջամտէին: Հեռաւտս Գէորգ, բարդութիւններէն զգուշանալու համար, իր անհանգարտ եղբայրը ժամանակուայ մը համար գիւղերը արաք ծանօթներու քով կը զրկէ: Այս նոր կարգադրութիւնը բարեք մը կ'ըլլայ Մկրտիչի համար: Աւարները ազատ՝ իրենց գիւղերուն մէջ, երբեմն որսորդութեամբ կ'զբաղէին: Մկրտիչ հոս կը սորվի զինավարժութիւն եւ լեզու, այնպէս որ արաքերէն եւ քիւրտերէն լեզուներուն կատարելապէս տիրապետեց, բան մը որ յետագային իր կեանքին համար փրկարար պարագայ մը հանդիսացաւ յաճախ Տարին մի քանի անգամ կրկնուելով այս թափառական կեանքը, Մկրտիչի համար եղաւ տեսիլ մը ռազմական դպրոց, անիկա առիթը ունեցաւ ճանչնալու Ուրֆայի չըջանականները, մինչեւ Սէվէրէկ եւ Տիգրանակերտ: Վարժուեցաւ ձիավարութեան, նշան նետել ու չարքաչ կեանք ապրիլ: Յետագային ան, կիրակի եւ տօն օրերը իրեն ամենահաճելի զբօսանքը պատանիներու զինավարժութիւնը եղաւ:

Օսմ. Սահմանադրութեան յաջորդ օրերուն, Ուրֆայի մէջ հրապարակ կուգար Դաշնակցական կազմակերպու-

[*] Շատեր հետեւցուցած են որ Սարգիս Եօրենդարեան այս կողմին մէջ կ'ուսնցուցած ըլլալու է աչքը: Այս կարծիքը սխալ է ըստ իր բոլոր Լուսիա Թրեքեանի, Սարգիս փոքր հասակին հիւանդութեան հետեւանով կ'ուսնցուցած է իր մէկ աչքը: Այս կողմին մէջ, ինչպէս ըսինք, մէկ բաղուկը պարձած է եւ Մկրտիչ կոնակը առնելով տուն կը տանի զայն յանդիմանելով:

թիւնը: Եօթնեղբարեանները պզտիկով մեծով առաջին շարքի վրայ են՝ իրենց եռանդով ու կազմակերպիչի ոգիով՝ ու յատկութեամբ: Մեծ եղբայրը Գէորգ, համեստ այս նալպանքը՝ որ մարմնացումն էր իմաստութեան ու վարչադիտութեան, օրուան մարդն է, կազմակերպութեան ներսը՝ ու ազգային գործերու մէջ, Ուրֆայի նահապետը, Դաշնակցութեան հայրը, ո՛չ գիշեր, ոչ ցորեկ ունէր: Գէորգի տարիներու աշխատանքը՝ հետաքրքրութիւն եկեղեցիին, դպրոցին ու միջ-յարանուանական վէճերու, գտած էր վերջապէս ուղի մը՝ քաղաքական հիմքերով, որտեղէն պէտք էր առաջնորդուէր Ուրֆայի հայը: Աւելի թափ առած, Ներսէս Լս քանդած էր աղաւնետունը: Դաշնակցութեան ընթերցատունն էր գիշեր ցերեկ: Մկրտիչի գործը կերպով փոխուած էր: Աւելի փոքրը՝ Սարգիսը շուտով հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր բոլոր անցուղարձերուն. կը լըսէր խօսուածներն ու պատմուածները:

Մկրտիչ մեծ երիտասարդ է արդէն. միջնասակ, թիկնեղ, ուժեղ կազմուածքով, սև ու խոշոր աչքերով, լայն ճակատով, տպաւորիչ նայուածքով երիտասարդ մը: Սակաւիտ էր Մկրտիչ, լոսկեաց էր, երբ կը խօսէր՝ խօսքերը չափուած կշռուած էին: Կարճ ժամանակուայ ընթացքին՝ անիկա ուսումնասիրած էր մեր բոլոր յեղափոխական ղեկավարներու կեանքն ու գործը, ու վճռական կերպով որոշած նմանիլ անոնց: Գէորգ Չավուշ մը կամ Անդրանիկ մը ըլլալ կը փափաքէր: Եթէ ես չի կրնամ հասնիլ անոնց, զաւակս անպայման պէտք է նմանի, կ'ըսէր: Անձնուէր հերոսը նմանեցաւ անոնց, աւա՛ղ, Անդրանիկը զոհուեցաւ Ուրֆայի հերոսամարտին մէջ, իր երկու տարու կոկոն հասակին:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ, դարձեալ Մկրտիչ ունի իր առանձին խումբը: Իր պատանեկան ընկերներէն շատեր կազմակերպութեան մէջ են արդէն: Կարելի՞ բան է Մկրտիչէն բաժնել այս արի տղաները: Մկրտիչ ուր որ է, ընկերներն ալ հոն պէտք է ըլլան: Իրենց սրտերը այլևս կը բարախեն նպատակի մը համար: Իրենց եռանդը դրուած է որոշ ուղղութեան մը վրայ, ու իրենց

ղեկավարը դարձեալ իրենց սիրելի հին ընկերն է՝ Մկրտիչը:

Յանդուգն ու անվախ ըլլալով, անիկա չէր խրտչեր աւագակէն ու ասպատակէն, ոճրագործէն ու գողէն: Անուղղաներու հանդէպ անիկա անգութ էր. յամառներու վերաբերմամբ անողորմ ու հարուածող: Մկրտիչ շատ խըստապահանջ էր իր գործերուն մէջ, եղբօրն անգամ խընայել չէր գիտեր: Այս անվիճելի յատկութեանց պատճառաւ, տարին չի բոլորած՝ իր նոր ասպարէզին մէջ, արդէն Մկրտիչ սարսափը դարձած էր հայ թէ թուրք չարագործ անուղղաներուն, սրիկաներուն ու չափաւրներուն: Պէտք է արձանագրել այս տողերու մէջ, որ Մկրտիչ Եօթնեղբարեան իր համբաւէն քիչ բան չի պարտիր իր մօտիկ՝ ընկերներուն: Կտրիճ երիտասարդներու մեծ խումբէ մը բացի, Մկրտիչ ունէր շատ մօտիկ ընկերներու փոքր շրջանակ մը՝ տեսակ մը սպայակոյտ, անմիջական մասնակից իր բոլոր խորհուրդներուն և ձեռնարկներուն: Յիշենք դանոնք՝ Յակոբ Շէքօյեան, Յարութիւն Ռասթկէլէնեան, Յարութիւն Եօթըրբինձեան, Յովհաննէս Սիւմիւկեան, Յովհաննէս Հացագործեան (Սասունցի), Պարսոմ (Մշեցի) և Լեւոն Լէպլէպձեան, Յակոբ Տանակէօղլեան, Գրիգոր Կօչկակարեան Մխիթ Կօչկակարեան, ինչպէս պիտի տեսնենք իր ապագայի գործունէութեան մէջ: Այս երիտասարդները «Ուրֆայի Ծոռերն» էին, շատ բարեկեցիկ համեստ ընտանիքներէ: Ասոնց պէտք էր տեսնել իրենց չարաթական սրբային [*] մէջ ամէն չարաթ երեկոյ, աղանդներով սեղանի մը շուրջ,

[*] "Սրբա"ն ազգականներու, ծանօթներու, արհեստակիցներու խնայողական փոքր ընկերութիւններ էին: Անդամները ըստ իրենց շաբաթական նիւթական կարողութեան վրահարումներ կ'ընէին: Հաւաքուած դրամով ամուսն, բարիւղ եւ նման ապրանքներ կը գնէին ամառը, ձմեռը ծախելու եւ պզտիկ շահ մը ընելու համար: Յեղափոխական գործունէութեան շրջանին, այս Սրբաները մեծ օժանդակութիւն ունեցան գիւնական գործին: Մկրտիչի ջանքերով այս խնայողական ընկերութիւնները յեղափոխական կորիզներ դարձան:

ինչպէս նստած ծրագրերն կ'որոճային, եղած ղինական մթերքին վրայ բան մը աւելցնելու համար: Պէտք էր տեսնել այս վառվռուն, եռանդով լի երիտասարդներուն ըմբշամարտը: Փոքրիկ տղաքներու պէս Մկրտիչ բոլորին կ'զգեստէր. ոչ մէկը կրնար անոր ուժին ու ճարպիկութեան դիմանալ: Միշտ սիրով էին իրարու հետ: Անձնական վէճ, անհատական քինախնդրութիւն չկար այս յեղափոխականներուն մէջ: Համեստ արհեստաւորներ էին՝ բոլորը մէկը միւսէն ազնիւ, բոլորը անոր վրայ մասնաւոր գուրգուրանք մը ունէր: Սիրուած էր ան, իր ընկերներէն, իր շրջանակէն, թաղեցիէն, սիրուած էր իր բոլոր հայրենակիցներէն: Ան ծնաւ, մեծցաւ, գործեց ու նահատակուեցաւ, իր սիրած ժողովուրդին ծոցին մէջ, իր մեծութեան վրայ:

Մկրտիչի գլխաւորութեամբ, 1910-ին կը կազմուի ղինական ֆօնտի մարմին մը: Ան կուսակցութեան պատասխանատու ներկայացուցիչն էր այդ մարմինն մէջ: Իրենց գաղտնի ժողովներուն շատ բծախնդիր էր ան: Բոլոր ժողովները տեղի կ'ունենային շտկուած սեղանի մը շուրջ, չիլ մը օղիով: Այդ օղիի շիշը տուէն տուէն պտոյտ կ'ընէր: Ժողովականները օղի չէին գործածեր, դայն կը պտտցնէին իրենց հետ, իրենց ժողովներուն խնջոյքի ընոյթ տալու համար: Հիւրը կամ պատահական այցելուն այն տաւալութեամբ կ'ունենար թէ Երբայի հաւաքուած են:

Շաբաթ երեկոյ մը Շէքոյեանենց տունն էր ժողովի կարգը, այդ օր Մկրտիչի տրամադրութիւնը լաւ էր, ընկերներուն փափաքին գոհացու՞ տալու համար սկսաւ պատմել դէպք մը: Ան արաբներուն մէջ եղած առեւ իշու քուռակ մը նուէր կ'ստանայ իրենց ծանօթ արաբէ մը: Երախայ է, կը գուրգուրայ իր մտրուկին վրայ, նոյնիսկ զիչերները շատ անգամ անոր քով կը քնանայ: Օրին մէկն ալ կը գողնան քուռակը, ուրիշ կենդանիներու հետ: Սկզբնապէս կը յուզուի, իր մտրուկին տեղ անպայման ուրիշ մը ունենալու փափաքը կ'ազնծէ սիրտը: Օր մըն ալ փոքրիկ իրեն տարեկից տղաքներու հետ կ'երթայ մօտակայ գիւղէ

մը ձիու մտրուկ մը կը գողնայ: Իր հնարամտութիւնը ի գործ կը դնէ քուռակին երկու ոտքերը մինչեւ ծունկէն վար բաներ մը կը քսէ գոյնը փոխելու համար, բախտը կը փպտի մտրուկը արու ըլլալուն պատճառաւ տէրը չի հետաքրքրուիր եւ ան մտրուկին տէրը կը դառնայ (Արաբները ձիուն արու ձագը չեն պահեր որովհետեւ յարգի չէ) անոր կաթ, թան, հաց կը կերցնէ, տուէն (Երաբին) դանազան կեր կը գողնայ ու կը կերակրէ մտրուկը: Օր մըն ալ կը հիւանդանայ խեղճ կենդանին: Մկրտիչ կը մտաւանջուի, կը վախնայ պիտի մեռնի իր աչքին լոյս մտրուկը: Վերջապէս արաբին մէկը կը խնամէ, մտրուկը կ'աղատուի իրական մահէ մը: Արաբը կը թելադրէ անոր ամէն բան չի կերցնել: Ան այս մտրուկը ձի կը դարձնէ եւ անոր վրայ նշանաւոր ձիարշաւներու կը մասնակցի: Ընկերները խնդալէն կը պայթէին այս պատմութեան ընթացքին ու կըսէին՝ «ծօ», Մկր, մինչեւ հիմայ ինչպէս փոքրիկ մէջը պահեցիր ու չի պատմեցիր մեզ, հակառակ մեր խնդրանքին ու պնդումին»:

Ահա այսպէս, Զինական ֆօնտի, Դաշնակցութեան Ուրֆայի ներկայացուցիչը, իր պատանեկութենէն սկսած էր մարզուիլ: Այս մարմինն պարտականութիւնն էր զէնք հայթայթել ու ամէն կարելի ու անկարելի միջոցներով ղինել Ուրֆայի Հայութիւնը:

Կազմակերպութեան միջոցները անբաւարար էին նիւթապէս, իսկ ժողովուրդը ծայրայեղ թշուառութեան մէջ: Հարուստ դասը, ինչպէս ղիտենք, յեղափոխական գործերու օգնելու տրամադրութիւն չունէր, մասնաւոր Սահմանադրութեան նախօրեակին, կը կարծէին թէ Քրիստոսի վաճառութեան իրականացած է, զայլ եւ ոչխար միասին պիտի արածին, ղինուիլ, ինչո՞ւ համար, որո՞ւ համար: Լաւ զէնքի մը ղինը ընտանիքի մը տարեկան ապրուստն էր, ուստի միամտութիւն պիտի ըլլար այդ պայմաններուն մէջ ղինաւորումը դարձնել ընդհանուր: Ծիշտ է որ բազմաթիւ մարդիկ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ ունեցած էին իրենց զէնքերը, բայց ժողովուրդի այն մասը որ իր մեծամասնութեամբ միշտ ալ իր ուսերուն է տարած ժո-

դովորողին ազատագրութեան պայքարի ծանր բեռը՝ անգէն էր: Դաշնակցութիւնը պարտադիր դարձուցած էր իր շարքերուն գինուրի: Շատեր ծախած էին իրենց այգին կամ տնական կարասիները, գէնք գնելու համար, եւ սակայն այդքանը չէր գոհացներ Մկրտիչին: Անիկա իր ծրագիրներն ունէր գէպքի մը պաշուն ինքնապաշտպանութենէ յարձակողականի անցնելու համար: Ու ահա ան կը նետուի գործի ասպարէզ: Այստեղ կը կադմուի կտրիճին անհատական խրախուսութեան հետ նաեւ զաղափարական մարդը, իւրաքանչեւ եւ վճռական հասկացողութեամբ մը: Մկրտիչ փոխուած էր ներքնապէս եւ արտաքնապէս: Ազգային գոյութեան պայքարի սուրբ ճամբով սկսած էր գործել, գաղափարական մարդ էր արդէն, անոր համար նպատակը ամէն միջոց կ'արդարացնէր, մանաւանդ երբ այդ նպատակը ժողովուրդի մը ֆիզիքական գոյութեան է կապուած, որուն ճակատագիրն ալ իրեն յանձնուած:

Մկրտիչ գինական ֆօնտի ժողովներուն միշտ ծրագրերներ կը բերէր, նոր գործունէութեան ասպարէզներ կը բանար: Սովորութիւնը չունէր իր ծրագրերներն ու գործերը պատմելու: Իր վերը պատմած պատանեկան գողութիւնը ծիծաղելու համար պատմած էր, սակայն այս եղաւ իր առաջին եւ վերջին պատմութիւնը՝ իր գործի մասին: «Ինչո՞ւ պատմել, կ'ըսէր, սրբազան պսրտականութիւն է ծառայել ցեղին»: Պարծենկոտ չէր:

Յաճախ իրենց տան մէջ, իր սովորական հագուստին վրայէն գիշերանոցով կը նստէր, այցելուին այն տպաւորութիւնը ընելու որ քունէն ելած է եւ կամ պիտի քնանայ: Ան ամէն վայրկեան պատրաստ էր գործին երթալու եւ կամ գործ մը կատարելու համար: Իր ծանօթները շատ լաւ կը նկատէին անոր մէջ մտազբաղ մարդը: Երբ կը խօսէին իրեն հետ, իր լակոնիկան պատասխաններէն շատ դիւրին էր հասկնալ որ խօսակցին կը պատասխանէ բայց ուրիշ բաներ կը մտածէ:

Ան միշտ գէնքի եւ ռազմամթերքի վրայ կը մըտածէր, թուրքին ձեռք մը աւելի փնտսելու հնարքներ կ'որոնէր: Թուրքէն մէկ էջ գողնալ եւ առանց էջի թողցնելը շահ

մը կը նկատէր, վրէժ մը կը համարէր: Դրամասէր չէր, ժուժկալ էր: Ժուժկալ էր հագուելու կողմէ, կեանքի որեւէ հաճոյք իրեն սրտին չէր խօսեր, ան յեղափոխական գործերու համար ամբողջութեամբ հնարամիտ մըն էր: Ուրախութիւններու եւ խնձոյքներու մէջ հագուագիւտ է եղած տեսնել իրեն: Ահա Մկրտիչի ներքին մարդը՝ իր իրական գէպքով ու ընդհանուր գծերով:

Մկրտիչի համար միջոցներուն մէջ խտրութիւն չկար: Հայ ժողովուրդը զինել, ինչ միջոցներով որ կարելի է, գողութեամբ, աւազակութեամբ թէ մասդասպանութեամբ, ասոնք բոլորը ներելի, առաքինութիւններ էին ու կ'արդարանային՝ երբ ասոնք կը յատկացուէին յեղափոխական նպատակին: Ան եթէ՝ այս ասպատակութեան միջոցաւ ուղէր, կրնար նախանձելի հարստութիւն մը դիզել կարճ ժամանակուայ մէջ:

Հոս պարագայ մը աւելորդ չեմ համարեր լուսաբանել: Մկրտիչ ինչպէս ըսինք, արաբներէն լեզուին կատարելապէս կը տիրապետէր, երբ գործը արաբական տարածքով կը կատարուէր Մկրտիչ էր ղեկավարը, քիւրտի տարածքով գործելու պարագային՝ Յակոբ Շէքոյեան հրապարակ կուգար եւ կը վարէր խումբը, այս պատճառաւ է որ բոլոր գործերու մէջ կրցած են իրենց հետքը պահել: Յակոբ Շէքոյեան ընդհանուր հօգիք էր, այս գիւղացիները քիւրտ հայերէն: Յակոբ հայերէնը Ուրֆա սորված էր: Այս հայերը Գաւառի ճակատադրի մօտ էին, այս լեռը Քասիներու լեռ կը կոչէին՝ որ մեր գիտցած Զաղաներու լեռն էր: Շէքոյեան ընտանիքը մեծ ընտանիք մըն էր Ուրֆայի մէջ եւ Ուրֆացիները ընդհանրապէս Զաղենց ընտանիքը կ'անուանէին:

Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, Հընչալիկան գործի ֓արամաղ Ուրֆա կուգայ կուսակցական պրօպագանտի համար: Որովհետեւ նեղմիտ ու աղանդաւոր չէր, օր մը կ'այցելէ Հ. Յ. Դ. ահոււրը (Ուրֆայի մէջ այն ատեն Դաշնակցականներն ու Հնչակեանները մէյմէկ աւուրում ունէին): Խօսակցութենէ ու տեսակցութենէ վերջ, ուշ գիշերին, երբ ֓արամաղ իրեն ողջուած վայրը մեկ

նիլ կ'ուզէ, որ քաւական հետուէր հետիոտն գացողին, Մը-
կրտիչ և ուրիշ բնկերներ կ'ընկերակցին իրեն: Երբ նեղ ու
վրան ծածկուած փողոցէ մը պիտի անցնին, մէկը մուծին
մէջ գաշոյնը շողացնելով կը յարձակի Փարամազի վրայ,
զայն «գաւաճան» կանչելով: Բոլորին մէջէն Մկրտիչն է
որ մէկ հարուածով գետին կը տապալէ անծանօթը եւ, երբ
ձեռքի գաշոյնը խլելով անոր սրտին պիտի մխէ, (Մկրտիչ
անողք էր այդպիսի խնդիրներու մէջ) Փարամազ կը
բռնէ զայն ըսելով. «Կտրիճ ջան, կեցիր տեսնամ ո՞վ է
ան»: Մահափորձէ բնողը կը խոստովանի իր Հնչակեան մը
ըլլալը: Պատճառ: Ժամանակէ մը ի վեր Հնչակ ու Դաշնակ
վէճերը սուր հանգամանք առնելով, սկսած էին արիւն-
տիլ. Փարամազ, իր ընկերները յանցաւոր գտնելով, պա-
խարակած էր զանոնք հրապարակով (ի՞նչպէս Հնչակեան
մը կրնայ Դաշնակցական «ազգ»ին հետ ու անոր ակումբը
մտնել. գաւաճանութիւն է այս կը սորվեցնէին):

«Իմիններէս հալածուած եմ» ըսելով, կուլայ եղեր:
Խեղճ Փարամազ, բնաւ մտքէդ չէր անցներ, թէ օր մը,
իր եւ չատ ուրիշ կեանքերու պատճառ պիտի ըլլար ուրիշ
Հնչակեան վասակ մը, յանձին Արշալիրի...

Մկրտիչ Եօթնդարեան սահմանադրութենէն շատ
առաջ զէնքի հաւաքման հետամուտ էր: Իր արհեստին բե-
րումով եղբօրը Նէրսէսին հետ միշտ Արար եւ Քիւրտ աշի-
րէթներուն մէջ էին: Այս աշիրէթներէն, հին յունական և
թրքական զէնքեր շատ բերած էին քաղաք, երբ հայը որ-
սի հրացան մը ունենալու իրաւունքէն իսկ զրկուած էր:
Մկրտիչ իր համեստ, քաղցրաբարոյ ու համակրելի սովորու-
թեամբ կը մօտենար այն հայուն որ կրնար եւ վստահ էր
համոզել զայն իր անպաճոյճ ու անփորձ լիզուով: Մկրտիչ
միշտ 1895-96ի ջարդերէն կը խօսէր, այն օրերու խողխո-
ղումներէն ու այս ձեւով կ'աշխատէր զինել Ուրֆացիին, ա-
պագայ հաւանականութիւններու առաջ: Դժբաղդաբար չկար
իրմէ զատ թուրքը լաւ ճանչցող մէկը: Ան այդ գծուար օ-
րերուն կը մաքառէր բոլոր արգելքներուն դէմ: Մկրտիչի
եղբայրը Յովհաննէս արհեստով ջրաղացական էր: Մեծ օգ-
տակարութիւն ունեցած է իր եղբօրը, եւ որովհետեւ Ուր-

ֆայի հիւսիս եւ հարաւային կողմերը մինչեւ 70-80 քի-
լօմետրի վրայ ջրաղացներ կային, հայ եւ թուրք էին
տէրերը, անոնց գործաւորները առանց բացառութեան հա-
յեր էին: Այս գործաւորները մեծ օժանդակութիւն ցոյց
կուտային Մկրտիչին: Բոլոր ճարած զէնքերը կը պահէր այս
հայերուն քով, մինչեւ որ յաճախորդը գտնէր: Այս աշխա-
տանքի ժամանակ պատահած են փոքր միջադէպեր:

Օր մը Արարին մէկը զէնք մը գողցած է իր համա-
ցեղներէն մէկէն եւ անոր ծախած՝ ծխէ կոչուած ջրաղաց-
քին մէջ: Գողութիւնը երեւան ելած է ամիս մը վերջը:
Արարը կուգայ զէնքը ետ կը պահանջէ, սակայն զէնքը ար-
դէն իր տէրը գտած էր: Կարելի՞ ըսն էր ետ տալ: Մկրտիչ
եւ Յովհաննէս զգուշութեամբ կը հարցնեն անկէ թէ ադ-
եօք ուրիշներու ըսած է զէնքը որու ծախած ըլլալու մա-
սին, արարը երդում պատառ կըլլայ որ, «մարդ չի գիտեր
ինչ ընել, ըսի որ պահած տեղէս պիտի երթամ բերեմ»: Այս
խօսքերուն վրայ երկու եղբայր կը որոշեն մէջտեղէն
վերցնել մարդը: Մինչեւ երեկոյ կ'սպասցնեն զայն: Գիշերը
մարդը խեղդելով ջրաղացին գիմաց գտնուող գետակին
մէջ կը նետեն, ոտքին քարեր կապելով: Այսպիսի զէնքեր
սովորական էր անոր համար: Նպատակին իրականացման
համար միջոցներուն մէջ խտրութիւն չէր զններ:

Մկրտիչի համեստութիւնը, բարութիւնը անառարկելի
էր: Որչափ նեղուէր կամ բարկանար — նեղութիւն, բար-
կութիւն ինչ ըսել էր չէր գիտեր այդ հայորդին — եթէ
պատահէր բարկանար, հայհոյանք չէր գիտեր: Անոր ամե-
նամեծ հայհոյանքը «չուն»ն էր: Ուէ մէկին երբ նեղանար
«չուն» կ'ըսէր:

Շատ լաւ կը յիշեմ, 1913-ի ամառ օր մը, Գրադա-
րանէն Գէորգ Չաուշի կենսագրականը առած էր կարգայի,
Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընթերցարան-լսարանի սրահին
մէջ: Քովս եկաւ և հարցուց՝ ի՞նչ կը կարդամ: Երբ պա-
տասխանեցի՝ «Գէորգ Չաուշին գիրքը կը կարդամ», ըսաւ
որ բարձր կարգամ: Եւ նստելով սկսաւ մտիկ ընել:

Գիրքը մի քանի էջանոց պրոչիւր մըն էր: Երբ լըմընցուցի, դարձաւ ինծի ու ըսաւ, «Լա՛ւ, այս գիրքը որ կարդացիր, լաւ հասկցար ի հարկէ, որ այս մարդը իր կարելին է ըրած թուրքէն զո՛ն մը աւելի խելու, զո՛ւն որ մեծնաս, ի՞նչ պիտի ընես»: Ես երախայի պէս մեքենայօրէն պատասխանեցի. «Նոյնը ե՛ս պիտի ընեմ»: Ակսաւ խնդալ: Ծիծաղեցաւ միամտութեանս վրայ: «Ինչո՞վ պիտի սպաննես»: Այս հարցումին ապուշ կտրած էի: Ձէնք չունէի: Սրամիտ Մկրտիչ հասկցաւ իմ հոգեկան վիճակս, ոգեւորեց զիս, իսկ յաջորդ օր Յակոբ Շէքօյեանի միջոցաւ, Տիգրաւնակերտի դաշոյն մը կ'ստանայի, իբր զէնք:

Պատանի հոգիս մեծցած էր այդ ձեւով, Գէորգ Չառուշը երեւակայութեանս մէջ աւելի կը մեծնար, ինչե՛ր չէի երազեր, առանց անդրադառնալու եւ մտածելու թէ Գէորգ Չառուշի պէս հսկայ մըն էր որ հետս խօսեցաւ: Գէորգ Չառուշի պէս տիտան մըն էր որ պատանեկան միութիւնը կը հովանաւորէր:

Ինչպէ՞ս կրնայի երեւակայել որ իր յիշատակները պիտի գրեմ, քսան չորս տարի յետոյ, այնչափ հեռու Մկրտիչի սիրելի ծննդավայրէն ու նուիրական դամբանէն: Քնչ զժբախտութիւն, ինչպէս ըստ այն հայդուկները անչիբիմ ու անհոգաթուժէ կորսուած են, Մկրտիչն ալ անյայտ եղաւ իր գերեզմանով, մէկ գոհունակութեամբ միայն՝ որ հայրենի աւազ հոգը խմեց իր Տիտանի արիւնը անյագօրէն: Ամէն քար, ամէն հող Ուրֆայի մէջ, Մկրտիչի պատկերն աւելին ու ամէն Ուրֆայի իր հոգիին մէջ կը կրէ խորան մը՝ անոր յիշատակներով զարդարուած:

Մկրտիչ ոչ գիշեր կեցաւ ոչ ցրեկ, հայ ժողովուրդը զինելու պործին մէջ, որ սրբազան էր իրեն համար, ասկէ աւելի նուիրական սրբութիւն սրբոց չէր ճանչնար: Ինչպէս Ս. Գ. Ալան կը յիշէ, իր նշանաբանն էր՝ «հաւատամ խոստովանիմ մի միայն զէնքի»: Այո՛, անոր հաւատամքը զէնք էր միայն: Անոր մէջ կը գտնէր հայ ժողովրդի փրկութեան միջոցը:

Ուրֆայի մէջ ան ամէն երգիքի տակ յարգուած էր: Ամէն գասակարգ անոր կը համակրէր, փաստ՝ մինչեւ հե-

րոսամարտի զայթուժը իր ծոցին մէջ պահեց, հերոսացուց եւ հերոսացաւ, առանց օր մը թրքական բանտ մտնելու: Ան կը գուրգուրար Ուրֆայի Դաշնակցութեան ձագուկներուն պատանեկան միութեան վրայ:

Մկրտիչ հայ ազատագրական-յեղափոխական պատմութեան մէջ աստղ մը պիտի մնայ: Իրեն մօտիկ ծանօթ եւ վստահելի պատանիները կը մարզէր յաճախ զանոնք առնելով Ս. Յակոբի լեռան ստորոտը խոր ձորերու եւ խոջունկ քարայրներու մէջ ձեռնառումբեր, ուժանակներ կը փորձէր, զարմանալի ճարպիկութեամբ մալգէշները քաղաքէն զուրս կը հանէր ու ներս կը մտցնէր: Այս փորձերու եւ նշանառութեան մէջ մեծ յաջողութիւն ցոյց կուտար Սարգիսը՝ Մկրտիչի փոքր եղբայրը, միականի այնչափ հետաքրքիր էր որ փորձերուն շատ մօտէն հետեւելուն եւ ջղայնոտ ըլլալուն, անգամ մը ձեռքէն վիրաւորուեցաւ: Սարգիս շատ կը վիրաւորուէր այսպէս ու պատուակը պատգիս չառ կը վիրաւորուէր այսպէս ու պատուակը պատգիս չառ էր՝ ձին զարկաւ. եւ որովհետեւ մեծ եղբօր Գէորգին քով կ'աշխատէր իբր պաշտար, անմիջապէս կը հաւատացընէր:

Մկրտիչի քոյրը Լուսիա կը պատմէ ինչպէս կը չի՛նէին ձեռնառումբերը:

«Տախտակէ կաղապարը չինուած էր չեմ գիտեր ո՞ր ձեռքով, այդ կաղապարին մէջ աւազով կը լեցնէինք եւ քուռը հալեցնելով կը թափէինք աւազին վրայ, այս գործին մէջ մեծ ճարտարութիւն ցոյց կուտար Մկրտիչ: Այս գործողութիւնը լմնալէն վերջ տաք քուռը կը պղնցնէինք, կրկնապէս կը նորէինք աւազը կը մաքրէինք եւ էրիկ մարգիկը զանազան ծակեր կը բանային երկու հաւկըթաձեւ թուհերուն կանակին: Այս ծակերը ծակելու եւ զանազան անհրաժեշտ գործիքները գրեթէ ամբողջութեամբ՝ Յակոբ Շէքօյեան կը բերէր Մամանայէն, որ հոն կ'աշխատէր այդ օրերուն: Յետոյ կառապան եղաւ: Ծակերը ծակուելէն վերջ հրացանի պտուկներ (մէմէ) կ'անցնէին այդ ծակերուն վերայ եւ մէջը վառօդ կը լեցնէին, կտոր մըն ալ ուժանակ կը շնչէին, որ նետուած պարագային պատրոյզն ալ վառէին (կ'երեւի զեռ ուժանակ չեղած ժամանակ կը գործածէին այս

միջոցով): Եթէ պտուկներուն վրայ հաստատուած Բալի-
սիւլներէն մէկը չի պայթէր ուժանակը պայթեցնէր: Այս-
ուումբերը չափ ուժեղ էին թնդանօթի ձայնի պէս կը պայ-
թէին ու մեծ ծառայութիւն մատուցին կռուի ընթացքին:»

Այստեղ Եօթնեղբարեան ընտանիքէն մոռցուած
Յովհաննէս Եօթնեղբարեանը՝ որ Մկրտիչին մեծն էր, ար-
հեստով ջաղացպան, լոճիկ մնջիկ յեղափոխական, ինչպէս
Ուրֆացին սովոր էր ըսելու՝ սիւլիւթ կտրիճ: Յովհաննէս
իր կարգին Մկրտիչի գործունէութիւնը զիւրացուց Արաբ-
ներէ գէնք գնելու մէջ, որովհետեւ Յովհաննէս քաղաքէն
հեռու Քիւրտերու եւ Արաբներու շրջանակին մէջ կ'աշխա-
տէր, միշտ առիթը չէր փախցնէր զէնք եւ փամփուշտ գնե-
լով ամբարեւել ջաղացքին մօտերը: Երբ Մկրտիչ հանդի-
պէր, արդէն բոլոր բեռնուած, եղբորմէն կը հեռանայ:

Զինաւորման գործը սրբազան էր. ով որ մէկ զէնք
քաղաք (Ուրֆա) մտցնէր արժանի էր երախտագիրութեան:

Ահա այսպէս կը մօտենար Մկրտիչ՝ մատաղ սերուն-
դին, կը պատրաստէր բողբոջ հասակէն, կը լեցնէր ատելու-
թեամբ եւ վրէժխնդրութեամբ զէպի դարաւոր թշնամին եւ
եղբայրական սէրով ու հայրենասիրութեամբ զէպի հայր,
զէպի Արմէնը: Իր անուս ըլլալուն հակառակ, մեծ էր զերբ
պատանեկան միութեան մէջ: Ամէն պատանի առանց բա-
ցառութեան Մկրտիչով այնչափ կը տաքնար ազգային ըզ-
գացումներով՝ որչափ կը տաքնար զպրոցին մէջ զանազան
կրթութեամբ: Անոր մէջ չկար աղանդաւորական զգացում,
ուժեղ պայքարող էր այդպիսիներուն դէմ: Հայր հայ է, ու-
րեմն պէտք է ըստրը միասին եղբայրանան թշնամիին դէմ,
թուրքը ինչո՞ւ խաբութիւն չի գնէր, ո՞չ զաշնակցակա-
նին, ոչ հնչակեանին, ոչ լուսաւորչականին, ոչ բողբոջակա-
նին եւ ոչ կաթողիկոսն. բոլորը իրր հայ կը հարուածէ մի-
եւնոյն սխտեմով, այս բաժանումը իր գործը կը զիւրացնէ,
աւելի սխտեմով կերպով իր զիւրային ոճրագործութիւնը
կատարելու համար: Ան թուրքին ամենաշնչին վնասը հա-
յոց չափ կը համարէր:

Ամառ առաւօտ մը զպրոցական պայուսակա առած զըպ-

րոց կ'երթայի: Փողոցը Մկրտիչի հանդիպեցայ: Ինծի մօ-
տենալով, քիչ հեռու էշ մը ցոյց տուաւ, ըսելով «գնա՛,
այդ էշը ձեր տունը տար, անկէ վերջ դպրոց գնա՛»: Պա-
տասխանել աւելորդ էր: Մկրտիչ ինծի գործ տուած էր:
Պատիւ մըն էր ինծի ու հոգեկան մեծ բաւարարութիւն:
Էշը տարի տուն. վրան խոշոր տուրակ մը ընկոյզ բեռնու-
ած էր: Մկրտիչ շուկայի ճամբուն վրայ, հանդիպած է
քիւրտերու կարաւանի մը. փողոցին մէկ անկիւնը կեցած
էշին ականջէն ըսեալ, փողոցին մէջէն հանած, յարակից
փողոցի մը մէջ է մացուցած եւ էշուն հարուած մը տուած
էշը նոր փողոցին մէջ է սկսած շարունակել ճամբան: Երբ
քիւրտերը հեռացած են, էշը առած հայոց թաղն է բարձ-
րացած: Ահա թէ ինչպէս կը զուարճանար ան: Ինչպէս ը-
սինք, թշնամին առանց իշու թողելն ալ գործ մըն էր ա-
նոր համար: Մի քանի օր յետոյ էշը ծախուած էր եւ զը-
րամը յատկացուած էր Սուրբ գործին, զէնք գնելով:

Այսպիսի զէպքեր յաճախ գէտ էր Մկրտիչի համար
պարապ վախտի խաղալիք էր: Այսպիսի գործերու համար
ան քննադատուած էր՝ Անդրանիկ Ֆէրիտ Պօղաճեանէ եւ
Գասթար Ռոստիկեանէ, ժողովի մէջ: Մկրտիչ անպատասխան
թողնելով Յակոբ Շէքօյեանի հետ կ'որոշէր դաս մը տալ
այս վարժապետներուն: Գիշեր մը կ'երթան Ար. Սարգիսի
վանքը: Կը բարձրանան Անդրանիկի եւ Գասթարի սենեա-
կը: «Առանց խօսել տալու պէտք է սաքսափեցնել», կ'ըսէ
Մկրտիչ, «ասոնք զարգացած են, խօսքով չենք յաջողի-
ր զիրենք վախցնել»: Ի՞նչու առանց զարնելու կը մտնեն
ներս, տորճանակները քաշած: «Զեռքերնիդ վի՛ր», կը պո-
ռան երկուքը մէկ: Անդրանիկ եւ Գասթար յանկարծակիի
եկած, ապուշ կը կտրին: Զեռքերը վեր այսպէս երկու
վայրկեան կ'ապասեն: Մկրտիչ կ'ըսէ՝ «հիմա հասկցա՞ք թէ
որու հետ է որ գործ ունիք, մեզի չպիտի խանդարէք,
մզկիթ բանալ, էշ գողնալ, դրամաքիղ ջարդել բոլորը հե-
բելի են, հայ ժողովուրդի փրկութեան գործին մէջ:

Երկու մտքի մշակները եւ յեղափոխական գործիչնե-
րը հասկցած էին իրենց սխալը: Վէճը հարթուած էր արդէն:

Մկրտիչի կեանքը լեցուն է առասպելական զրուագ-
ներով որ շատ անգամ Հաղար ու մէկ գիշերներու հէքեաթ-
ներուն կը նմանին:

Գէորգ Բիլէճեան կը պատմէ.—

Մկրտիչ Հալէպի մէջ անգամ մը ընկերներով նըս-
տած էր: Ընկերներէն մին միամտօրէն կը պատմէ Ուր-
ֆացի թուրքի մը Հալէպ ժամանումը և անոր սխրագոր-
ծութիւնները: Երբ ընկերները կը մեկնին, ինք եւրոպա-
կան տարագով կ'երթայ հայրենակիցի մը քով՝ որ ճաշա-
րան ունէր: Ներս կը մտնէ, կը ձեացնէ թէ եւրոպական
լեզու մը կը խօսի և ճաշարանին մէջ հասկցող չկայ: Կը
մօտենայ կերակուրի ամաններուն. երկու երեք տեսակ
կերակուր կը հրամայէ: Ծաշէն վերջ հնչուն ոսկի մը ձը-
գելով կը հեռանայ, վստահ ըլլալով թէ անձանաչիլի է
կ'ուղղուի զէպի թուրքին գտնուած տեղը: Կը մտնէ սեն-
եակը: Թուրքին քով կին մը ըլլալով, թուրքը կը հրաւիրէ
դուրս ելլել, իրեն ըսելիք ունենալու ձեով: Երբ բակին
մէջտեղ կուգայ, Մկրտիչ դաշոյնի մահացու հարուած մը
տալով գետին կը տապալէ ու աճառարանօք կը հեռանայ:
Փողոցին ծայրը չհասած եւրոպացիի ծպտումը փոխած էր
արդէն: Երբ մը ձեռքը, կը վերագառնայ այն ճաշարանը
ուր քիչ առաջ ճաշած էր:

Կառավարութիւնը եւրոպացի ոճրագործը կը փնտռէ:
Եւրոպացին շատոնց անհետացած էր: Իսկ Մկրտիչի հայրե-
նակիցը այդ գիշեր խնձոյք մը կ'ուզէ տալ իր բարեկամ-
ներուն, խմելով «եւրոպացի»ին ալ կենացը:

Հալէպի զինամթերքը մեծ քանակութեամբ Ուրֆա
փոխադրելու ծրագիր մը կը յղանայ: Հալէպի մէջ Ուրֆա-
ցի քաղաքապահ հայ զինուորներ շատ կային: Ասոնց մէ-
ջէն վստահելի տղաքներէն Գէորգ Թաթարեանի, Մինաս
Թաշճեանի, Չաքար Բիլէճեանի և Յակոբ Տէմիրճեանի հետ
կը խորհրդակցի, որ արձակուրդի հրաման մը յաջողցնեն
տաանը հինգ օրուան համար: Տղաքը կը հաւանին. արձա-
կուրդը երկու օր վերջ կը յաջողցնեն:

Մկրտիչ կառք մը զէնք լեցնելով, ամէն մէկ ոստի-
կանի ալ մէյմէկ զէնք տալով, իրը պետական ապրանքի
փոխադրողներ, կը մեկնին: Եղանակը ամառ ըլլալով, վի-
շերները կը ճամբորդեն, առանց որեւէ գիւղ կամ քաղաք
հանդիպելու Ուրֆա կը հասնին: Հայ զինուորներու ազ-
գականներն ու բարեկամները զիմաւորելու կ'երթան:

Երբ քաղաքէն մի քանի մղոն հեռաւորութեան վը-
րայ իրարու կը հանդիպին, առանց Մկրտիչին թողելու,
զինուորները իրենց բարեկամներուն ետ կը դարձնեն, ը-
տելով որ պետական գործով է որ Ուրֆա կուգան. հիմայ
պարտականութեան զլուխ են. երբ լինան, դեռ տասնը-
հինգ օր ժամանակ ունին իրարու հետ ուրախանալու: Բա-
րեկամները նեղացած էին, բայց այդ հայորդիներու հոգը
չէր: Բաւական հոն կ'սպասեն, երբ վստահ կ'ըլլան որ ի-
րենց զիմաւորողները հեռացած են, ուղղակի հայոց թաղը
մտնելով նախօրօք պատրաստուած ծրագրով մը, մի քանի
վայրկեանի ընթացքին կառքը կը պարսպուի:

Հայ ոստիկանները իրենց արձակուրդը լմնցնելով
Հալէպ կը վերագառնան: Մկրտիչ իր յափշտակած զէնքե-
րէն հատ մը թուրքի մը ձեռքը կը տեսնէ. թուրքը ուր
տեղացի ըլլալը չի գիտնալով, միտակ կը հասկնայ որ Հա-
լէպի մէջ հայ մը ծախած է իրեն: Մկրտիչ աճառարանքով
Հալէպ կ'երթայ, կը գտնէ այդ Տիգրանակերտցի հայը,
գիշերը քովը կը մնայ, իրականութիւնը ճշգրտով դաւա-
ճանը կը մաքրագործէ ու կը հեռանայ:

Այս պատմութիւնը հաւանական է որ Տիգրանա-
կերտցի Տիգրանին պատմութիւնն է որ սպաննուեցաւ
Չարմէլիքի խանին մօտերը, մեղի ծանօթ արար չէյիսին
կողմէ:

Մկրտիչ Եօթնեղբարեան Ուրֆայի պատանեկութիւնը
ազատեց կարգ մը թուրք անբարոյականներէ: Ուրֆայի
մէջ, մզկիթներու կողքին կային բեքէներ՝ ուր երիտա-
սարգ թուրքեր կը պառկէին: Որովհետեւ թուրքերը բազ-
մակին էին, արբուներ իկած երիտասարդ մը տանը մէջ
չէին պառկեցներ, հասած քրջը հետ կամ խորթ մօրը հետ

սիրաբանութեան հաւանականութեան համար: Այս առիթը
երկատասարդ թուրքերը կ'օգտագործէին . . . : Նոյն հի-
ւանդութիւնը արմատացած ըլլալով իրենց մէջ, հայ պա-
տանկութեան վտանգ էին: Յաճախ կոիւններ կը պատահէր
հայ զպրոցական աշակերտներու և թուրք սրիկաներու
միջև, որուն վերջաւորութիւնը տխուր ալ կ'ըլլար:

Օր մը զպրոցի արձակուրդէն վերջ, ինչիւն պէկ կո-
չուած իրրը յանդգնութիւնը ունեցած էր գալու մինչև
եկեղեցւոյ բակը, հետապնդելու մեր ընկերներէն մին:
Կոիւն անխռնափելի էր: Երեք ընկերներով քարկոծեցինք
անբարոյականը: Չեմ գիտեր ուրկէ Մկրտիչ հոն տնկուած
էր: Առանց կողմին միջամտելու, սկսաւ խշախուսել:

Մկրտիչ չատեբու կարգին մաքրագործեց Ղուծի
Մուսթաֆան, Կաթը կտրած Արօն և Սալիլ պէկը: Մէկին
օրինակը տանք զաղափար մը կազմելու համար: Այս թա-
փառաշրջիկներէն մին հարուստ, միւսը զոդ, երրորդը
պետական պաշտօնեայ, հետամուտ էին շարունակ հայոց
պատուին ու պատանիներ կը հետապնդէին:

Մկրտիչ վճռած էր մէկիկ մէկիկ հրապարակէն վեր-
ցնել այս սրիկաները: Անոր յաջողութեան զաղտնիքը
պէտք է փնտռել նախ իր ուժին, հնարամտութեան ու
ճարպիկութեանը մէջ: Իր գործերը այն աստիճան վարպե-
տութեամբ կազմակերպուած կ'ըլլար որ երբեք կասկածի
տեղի չէր տար իրեն, Սալիլ պէկի ահաբեկումը:

Այս յղիացած հարուստը, բոլոր մոլութիւններու
մարմնացումն էր: Օր չէր անցներ որ գէպը մը չի յարու-
ցանէր հայոց թաղին մէջ: Ծեծը կ'ուռէր, նորէն կ'սկսէր:
Դադան մը՝ ոգմէ թուրքերը նոյնիսկ ձանձրացած էին:
Մկրտիչի համար անյետաձգելի գործ մըն էր դարձած այս
հրէշը մէջտեղէն վերցնելը: Ամիսներէ իվեր կը հետապնդ-
դէր: Լաւ առիթի մը կ'սպասէր: Ինք որ թրքական թա-
րոնէն չէր ախորժեք, կ'սկսի թատրոն յաճախել, ուր այս
վատահամբաւը կը յաճախէր, գերասանահիւները ձեռք ձը-
գելու համար: Մկրտիչին յայտնի էր ուրիշ նոյնքան սը-
րիկայ թշուառական Դամպուրաճի օղլուն՝ որ հակառա-
կորդն էր Սալիլ պէկին: Յաճախ կոիւններ էր պատահած

այս երկուքին միջև:

Մկրտիչ կ'ողգէր այս կոիւններու միջոցին առիթէն
օգտուելու: Ահա դիչեր մը երկու հակառակորդներու միջև
Փորթաղալ Դահլէսիին մէջ, Հալէպէն եկած պարուհիի մը
պատճառաւ կոիւն կը փրթի: Ժողովուրդը այս երկու սըրի-
կաներէն հեռու մնալու համար թատրոնէն կը հեռանայ:
Երկու կողմէն ծանօթներ, բարեկամներ կը միջամտեն,
Դամպուրաճին կը հեռացնեն: Դամպուրաճին Դարա մէյ-
տանի ըստած հրապարակին վրայի մզկիթին մէջ կը պառ-
կէր: Մկրտիչ Սալիլէն առաջ կը մեկնի թատրոնէն, Յակոբ
Շէքօյեանի ընկերակցութեամբ: Յակոբ պիտի կրակէր, երբ
միայն թրքական կողմէն կրակ չի բացուէր Մկրտիչին վը-
րայ: Այս նախադասութիւնը անոր համար էր որ կառա-
վարութեան ու վիաներու միջև չփոթութիւն մը ստեղծէր
ի պահանջել հարկին:

Մկրտիչ երբ կը հասնի մզկիթին հրապարակին ան-
կիւնը, հայհոյանքի ձայներ կը լսէ: Անմիջապէս Յակոբը
գեղազործ Սարգիսի գեղարանին ետևի փոքր դրան մէջ
թողելով ինք կը մտնէ մզկիթի դիմացի փողոցը, որ կը
տանի Սու մէյտանի և հայոց թաղը: Երկու թուրքերը ի-
րենց կողմնակիցներով վէճի մէջ են փողոցին մէջ: Կոիւն
կը տաքնայ, Դամպուրաճին քեքէքէն գուրս կ'ելլէ, բայց
Սալիլ պէկը իր ընկերները հրելով համշտկելով դէպի Մը-
կրտիչը մօտեցած էր: Յանկարծ ատրճառակի պարպում մը
թուրքերը որ գինով էին, սարսափած Սալիլ պէկը կը ձգեն
ու կը փախչին: Սալիլ պէկ կ'սկսի վախէն կանչվախիլ, կըրա-
կել օդին մէջ: Մկրտիչ տեղն ու տեղը տապալելով սրիկայ
զաղանը, Շէքօյեանի հետ կը հեռանայ:

Յաջորդ առաւօտ քաղաքը ներքին ուրախութեան
մէջ էր: Դիչերը սպաննուածին սատակը չի պաղած Դամ-
պուրաճի կոչեցեալն ալ բանտարկուած էր: Ուրփայի դիւ-
ցազնը մէկ գնդակով երկու թռչունն էր զարկած: Դատա-
վարութիւնը կ'սկսի, երկու հակառակորդ կողմերն ալ հա-
րուստ են, առաջին դատավարութեան Դամպուրաճի կ'ու-
րանայ իր արարքը և դատարանէն դիաղնութիւն կը պա-
հանջէ: Սատակը տասը օր վերջ նետած վիճակի մէջ գուրս

կը հանուր, բժշկական քննութիւնը երևան կը հանէ վերքերն պրավիննկ ատրճանակով բացուած ըլլալը: Դամ-պուրաճիին փաստաբանը ճապուռ էփէնտի (փաստաբանը պատմեց այս գէպը, այդ օշկերուն որ մեզի դրացի էր և ամուսնացած էր դայեակ Մարիամի աղջկան հետ) ազատ արձակուելը կը պահանջէ անմեղ յաճախողին:

Դատը կը փոխադրուի Հալէպի վճռաբեկ ատեանին: Վերջապէս Սալիլ պէկի մայրը մինչև Պօլիս տանելով դատը կախաղանի հրամանը բերաւ: Վատահամբաւ Սալիլ պէկը անհետացած էր Մկրտիչի պրավիննկին զնգակովը, Դամպուրաճիին ալ Ուրբաթ առաւօտ մը Կէօփրուն գլուխը Մէղաթպազարին հրապարակին վրայ կախաղան բարձրացաւ: Կախաղանին տակ ճիւղին վերջին խօսքը այս. եղաւ. — «Ես Ուրֆայի հայութիւնը ազատեցի, իսկ Ուրֆայի հայութիւնը ինձի չի կրցաւ ազատել»: Ըսել ուզելով թէ հայութեան պատիւը փրկելու համար ինք սպաննեց Սալիլ պէկը, սակայն հայերը զինք չի կրցան ազատել կախաղանէն: Անբարոյականը դեռ վերջին վայրկեանին իբր խորամանկութեամբ կը փորձէր կախաղանէն ազատ արձակուելու հնարք մը գտնել, սակայն կախուեցաւ Դամպուրաճի և զնգակահարուեցաւ Սալիլ պէկը՝ յեղափոխականի զնգակով:

Մկրտիչ իր գործերուն մէջ վճռական էր և շատ զգոյշ կերպով կը գործէր: Ան Հայ Յեղափոխութեան ամենակառնկողուն գէտքերէն մին է՝ որ իր համեստութեանը մէջ մնաց մինչև իր մահը, ո՛չ թմբուկը սիրեց, ոչ ալ ուռուցիկ խօսքերը: Աշխատեցաւ ժողովուրդին համար ու անոր ծոցին մէջ, անոր հարազատ զաւակներուն հետ միշտ սիրով, միշտ նուիրուած և միշտ աշխուրջ: Իր յաջողութիւնները պէտք է փնտռել իր համբերատարութեան և հետևողականութեան մէջ: Ծրագրի մը որոճումը ժամանակի կարօտ էր: Կը չափէր, կը ձևէր լուռ ու մունջ, առանց որեւէ մէկէն խորհուրդ հարցնելու. երբ ինքզինքը համոզէր, ապա իր ամենամտերիմ ընկերներուն կը յայտնէր իր մտադրութիւնը: Երբ որեւէ գործի համար ձրագիրը

յայտնած էր իր ընկերներուն, այդ գործը ամէն զնով պէտք էր յաջողցնէր: Անոր յայտնելը աշդէն յաջողցնել կը նշանակէր: Գործ մը որ յաջողութեան հաւանականութիւն չկար, արդէն ծրագիրը կ'անհետանար: Ահա թէ ան ինչպէս կը գործէր:

Ուրֆայի մէջ շատ Սասունցիներ և Մշեցիներ կային: Հայեր էին ընդհանրապէս, կային նաև թուրքեր ու քիւրտեր: Թուրք Սասունցիներէն մին՝ որ փուռի մը մէջ կ'աշխատէր, մի քանի հայ Սասունցիներու հետ, մի քանի տարիէ ի վեր աշխատած և խնայած կըլլայ բաւական կուրկի գումար մը և կ'ուզէ վերադառնալ երկիր: Ոգեւորուած իր խնայողութենէն, իր հայրենակիցներուն կը յայտնէ որ Վալագ (երկիր) պիտի վերադառնայ և հոն մի ոմն հայ աղջկայ հետ պիտի ամուսնանայ. եթէ ծնողքը չտան, իր թուրք ըլլալուն պատճառով, ըսնի պիտի առնէ Կամ պիտի առեալնգէ:

Այս խօսքերը Մկրտիչի ականջը կը հասնի և կ'սկսի այս թուրք հետապնդել և որովհետև Սասունցի Կենճօ անուն մէկը անոր հետ կ'աշխատէր և կուսակցական էր, անոր միջոցաւ կ'իմանայ անոր մեկնելու օրը: Ահա գործ մը, որ հայ ընտանիքի մը գժրախտութեան պատճառ պիտի դառնայ. պէտք է մէջտեղէն վերցնել: Յակօր Շէքօյեանը իր անմիջական գործակիցն է:

1911-ի Յունիս ամսուն է: Տաք օդերուն ցորեկուայ ճամբորդութիւնը անյարմար ըլլալուն, գիշերները պէտք էր ճամբորդէր Ասսունցի Սինօն: Շաքաթ երեկոյ է. Սինօն ճամբայ կ'ելլէ, իր ընտանիքներուն հըրաժեշտ տալով: Մեծ տուրակ մը համակներ լեցնելէն զատ, ահագին բարեններու բեռ մըն ալ կ'առնէր առած Ուրֆայէն հեռացող Մկրտիչ: Շէքօյեանին հետ մէյմէկ ձիու հեծած կը հեռանան քաղաքէն, միևնոյն ուղղութեամբ:

Երբ Սինօն Գաւա-քէօփրիւ ըսուած գիւղէն կ'անցնի, երկու արաբներ գիշերուայ լուսնի լոյսով կը մօտենան Սինօյին, պղտիկ ձորակի մը մէջ կը կեցնեն: Իրենց ձիերէն իջնելով քօփուգ-ի հարուած մը կուտան ծոճակին

և անշնչացած գետին կը փռեն: Ձիաւորներէն մէկը խուզարկելով Սինօն, բոլոր 4-5 տարուայ խնայողութիւնը կ'առնէ, իսկ միւսը դաշոյնը քաշելով կ'ուղէ դաշունահաւրել, բայց ընկերը չի ձգեր, ըսելով ինչո՞ւ մեռցնել, թող որ երթայ մի քանի տարի ևս չարչարուի աշխատանքի մէջ: Ձգելով դիակնացած մարմինը հող, ձիերուն հեծնելով կը վերադառնան քաղաք: Այս ծախեալ արարները Մըկրտիչ և Շէքոյեանն էին՝ որ իրենց ծրագիրը գործադրած և ժողովրդի Սուրբ գործին համար ալ գանձանակը լեցուցած էին: Յաջորդ առաւօտ քաղաքին մէջ դէպքին լուրը լսուեցաւ: Մի քանի շաբաթ հիւանդանոց խնամուելէ վերջ նորէն դարձաւ հայ հացագործին քով:

Մզկիթի բացումը շատ մեծ և դժուարին, խիզախ գործ մը եղած է: Ուրֆայի մէջ ամենամեծ լէքական մզկիթը Ուլու ճամի կամ Գըզըլ ճամի կը կոչուէր որ քառասուն մանուկներ, քրիստոնէութեան առաջին զոհերը եղած են անոր մէջ և անոր համար Բառասուն մանկանց եկեղեցի անունը տրուած է: Պատմութեան մէջ այս մասին ունէ յիշատակութիւն չեմ գտած, բացի այն որ Ուրֆայի ունեցած է ժ—ժԱ. դարուն Ս. Սոփիա եկեղեցին որ կործանուած է երկրաշարժէն: Եկեղեցիի ձև ունի մզկիթը: Երեք հսկայ դուռներ ունի հիւսիսային կողմը. արեւելեան կողմը խորանի ձև ունի: Ո՞ր թուականին ձևափոխուած է չենք գիտեր:

Նախ քան մզկիթը կողոպտելը, տառնըհինգ օր ուսումնասիրած են մզկիթին բոլոր ճամբաները, երեք արտաքին դուռները, վերջապէս յարմար դատած են Գարանլըք գափուէն հեռանալ: Սուրբ կողմում է հետեւելունքէն.— Մկրտիչ Եօթնեղբարեան, Յակոբ Շէքոյեան, Յարութիւն Ռասթկէլէնեան, Յարութիւն Եօթըրինձեան, Յովհաննէս Սիւմիլեան, Պարսոմ և Լեոն Լէպլէպճեան, Յակոբ Տանակէօղլեան, Յովհաննէս Հացագործեան (Սաւունցի), Գրիգոր Կօշկապարեան և Մխիթ Կէմըճեան:

Սուրբ գիշուած էր անձայն գէնքերով. եթէ մէկը տեսնէին առանց ձայնի դաշոյնով և քովուզ փայտերով



ՄԿՐՏԻՉ ԵՕԹՆԵՂԲԱՐԵԱՆ
(Ուրֆայի տեղական տպագրով)

պիտի կոռւէին: Այս ծրագիրը Մկրտիչը պատրաստած էր և բոլոր խումբը հնազանդ էր անոր: Խումբը հագած էր զազայի հագուստ (Ձաղաները արևապաշտ զիւրտ ցեղ մըն էր: Ուրֆայէն 160—170 քիլոմետր դէպի հիւսիս, ծխախոտի մշակութեամբ կ'ըբաղէին): Մզկիթին դրան երեքն ալ պաշտպանուած է պահակներով, մութ օնկիւն մը պահուած, պիտի դարնէին երբ կասկածելի նկատուէր, երբ առանց բան մը նկատելու անցնէին, ձայն չպէտք է հանէին պահապանները:

Խումբէն ինը հոգին մզկիթին մէջ գորգերը հակի կը վերածեն: Ճիշդ կէս գիշերէն մէկ ժամ վերջ, երեք կտրիճներ կը հեռանան մզկիթէն: Քիչ յետոյ երեք ջորիով կը վերադառնան: Գարանլըզ գաւիռներին մէջ քոռնըհինգ մետրի վրայ գոց է դուռը և մութ է: Հոս կ'սկսին հակերը բերուիլ և բեռցուելով կը հեռանան դէպի Սու-մէյտանը տանալ փողոցով:

Հոս կը պատահի անակնկալ մը: Յակոբ Տանակէօղլեան կը նուազի ճիշդ այն պահուն երբ մզկիթէն դուրս կ'ելլեն: Մկրտիչ անմիջապէս զբկելով երկու հակերուն միջև կը նետէ ջորիներէն մէկին վրայ: Խումբը կը յառաջանայ դէպի հայոց թաղը, իբր ծխախոտ բերող Ձաղաներ, որովհետև ծխախոտն ալ արգիլուած էր Ռէժիի կողմէն. քաղաք մտնելէն վերջ այնչափ վտանգ չէր մնար: Խումբը կը յառաջանայ իր յառաջապահով ու վերջապահով: Վերջապէս առանց վտանգի Տանակէօղլեանի մատաօր կը մըտնեն ջորիներով Պչաղճի մէյտանին:

Մկրտիչ հանգիստ չի կենար. գործը լմնցած չէր. գորգերը պէտք էր տեղաւորել: Չի լուսցած բոլոր աւարը պահուած էր: Այս գորգերը 1895-ի ջարդին թուրք հորդան հայոց տուններէն հաւաքած ու զարգարած էր աղօթատեղին:

Թուրք կառավարութիւնը յանկարծակիի էր եկած: Բոլոր ոստիկանութիւնը աչք ականջ կտրած, այս գործին հեղինակները կը փնտռէր: Կասկածելիները հաւաքեցին բանտ լնցուցին, բայց ի դուր: Մկրտիչ լուծած էր ցեղին վրէժը: Այս գորգերը յետագային ծախուեցան ու զէնքի

ֆօնտին յատկացուեցան: Գորգերը մինչև Հալէզ, Տիգրա-
նակերտ զբոսեցան վաճառուելու, մենք ալ բախտը ունե-
ցանք մեր տունը զարդարել այդ գորգերով, առանց զիտ-
նալու անոնց ուրիշ գալը:

Ո՛վ կրնար մտածել Մկրտիչին նման ձեռնարկը մը
մէջ մտնելուն: Անոր բոլոր ձեռնարկած գործերը այսպէս
ծայր աստիճան զաղտնաւազութեամբ և ճարպիկութեամբ
կազմակերպուած էին: Այս գործողութեան ժամանակ եր-
կու թուրքեր լոկի մնջիկ սպաննուած են հերոսներէն:
Մղկիթին ընդարձակ բակէն անցած ժամանակներն այս
երկու թուրքերը շարժում մը նկատած են: Տղաքը կասկա-
ծած այս երկու թուրքերէն քովուզի հաւուածներով ըս-
պաննած են զանոնք ու բակին մէջի գերեզմանին մէջ
նետած են: Կանխամտածուած ձևով հոն նետած էին նաև
մի քանի զէնքեր ու դաշոյն մը: Կառավարութիւնը այս
զէնքերը քննելով արաբական գործ մը կը նկատէ եղածը,
որովհետև այս զէնքերը ընդհանրապէս արաբական զէնքեր
էին, իսկ գիշերապահները զանազան մեկնութիւններ կու-
տան: Զազանքեր են տեսած ջորիներով ծխախոտ մտցուցած
քաղաք, այս զազանքերուն հետ արաբներ են տեսած:

Այս պատմութիւնը գոյնզգոյն կը պատմուէր: Կա-
ռավարութիւնը բանտը լեցուց գողեր, աւազակներ ու գի-
շերապահներ: Իր սովորութեան համաձայն սկսաւ ծեծել
գողերը գտնելու մտքով: Ասոնց կարգին մի քանի զազա-
ններ ու արաբներ ալ բանտարկեց՝ որոնք կողոպուտի գի-
շերը Ուրֆա էին անցուցած:

Այս մեկնութիւնները փաստօրէն որևէ արդիւնք
չունեցան: Մկրտիչ իր ծրագիրը ի կատար հանած էր մեծ
յաջողութեամբ:

Կ'արժէ հոս Զազանքերու մասին երկու խօսք ընել:
Զազանքերը Գարաճ տաղին մէջ բնակող և ծխախոտի մը-
շակութեամբ զբաղուող ժողովուրդ մըն էին ու հայկական
աւանդութիւններ ու սովորութիւններ ունէին: Կարելի է
ըսել որ լեռնական հայեր եղած են: Հայերու շատ մօտ
էին: Ասոնք հայոց տան մէջ կատարեալ վստահութեամբ
կը քնանային: Նմանապէս հայերը կ'ընդունէին իրենց

տան մէջ. բայց թուրքին մօտ ոչ կ'երթային և ոչ ալ
թուրքը իրենց տան մէջ կ'ընդունէին:

Մկրտիչի ամէն մէկ յաջողութիւնը նոր ծրագիրնե-
րու և ընդարձակ գործունէութեան ասպարէզ կը բանար:
Իր բոլոր մտածումը իր էութիւնը մէկ բանի շուրջ կը
դառնար՝ զինել հայութիւնը իր ամբողջութեամբ, ի պա-
հանջիլ շարկին իր գոյութեան պայքարը պատուաւոր տա-
նելու համար: Անոր համար այն օրը՝ ուր հայ ցեղը իր
դարաւոր թշնամիին դէմ յանդիման պիտի գար, անխու-
սափելի էր: Հայ ժողովրդի հոկայաքայլ յառաջացումը
թուրք յետագէտ ժողովրդին անհանդուրժելի էր: Ծիւղ էր
իր հաշիւը, բայց աւա՜ղ, չէր կարծեր որ այսչափ շուտ
պիտի գար այդ օրը: Հակառակ ար անգրագէտ էր, Դաշ-
նակցական զպրօցը սորվեցուցեր էր այն բւերօրը, ինչ որ
մտաւորական բնկերը չէր ըմբռնած: Փաստ, որ ան միշտ
յոռետես և հեռատես եղաւ քան որևէ մտաւորական զե-
կավար ընկեր, որ ժողովրդի սիրոյն ոչխարը պէս ճորթոտ-
ուիլ զիտցաւ: Դեկավար մտաւորականին յեղափոխական
գործը զլուխ հանելու համար չի հասկցուիր թէ ի՞նչ բանը
չուարեցուց ու չեղել տուաւ իր նպատակէն:

Մկրտիչ մէկ վայրկեան իսկ չի տատամեցաւ թուր-
քին հակառակ գործելէ: Անգործութեան օրերուն ահա պե-
տական փօսթի կողոպուտ կը կազմակերպէ: Ուրֆայի դօ-
բանոցի չ'ըս հերոսները զինուորական հագուստներով
մէջմէկ ձիու հեծած, իրենց սպային զեկավարութեամբ կը
մօտենան պետական թղթատարին: Նախօրօք պատրաստած
է կնքուած վաւերաթղթեր, իբր Ուրֆայէն մասնաւոր
պաշտօնով զբոսած մէկը, փոխարինելու թղթատարը: Մը-
կրտիչ կը յուսար մեծ գումար մը ձեռք ձգել, ուրեմն
կ'արժէր այսպիսի վտանգի մը ընդառաջել:

Սըրուճի եւ Ուրֆայի մէջտեղ կը հանդիպի փօսթին:
Թուրք ենթասպային հետ բարեւի փոխանակութենէ մը
յետոյ, կը հրամայէ անմիջապէս ետ դառնալ: Ենթասպան
իր երեք զինուորներով փօսթը յանձնելով իր մեծաւորին,
հրամանը կը գործադրէ: Մկրտիչ երբ կը տեղեկանայ թէ

փութին մէջ մեծ բան մը չկայ արժէք ներկայացնող եւ մանաւանդ ենթաստիճանի ներկայացած մամանակ նկատած էր անոր եւ իր հետեւորդներուն հայ ըլլալը, փութը Ուրֆայի մօտեցնելով, ձիավար պաշտօնեային կը թելադրէ վայրկեան առաջ քաղաք հասնիլ, որովհետեւ ճամբաները ապահով չեն եւ ինք շրջանները հսկողութեան տակ պիտի պահէ:

Այսպէս Մկրտիչ իր գործը ձախողած համարելով զատաբէկ ձեռքով չուզէր քաղաք մտնել: Անմիջապէս կը մտածէ Ռասթիլէյնեանենց նոր գնած գիւղը հանդիպիլ: Հոն կ'իմանայ կառավարական պաշտօնեաներու շրջան ելլելը: Այս առիթէն օգտուելով, քիւրտ գիւղերը կ'սկսի շրջագայիլ, իբր պետական հարկահաւաք: Յաջորդ օր մինչեւ երեկոյ մի քանի գիւղ կողոպտելով քաղաք կը վերադառնայ: Պետական պաշտօնեան երբ այդ գիւղերէն կ'անցնի, ապուշ գիւղացիներուն ձեռքը կը տեսնէ պետական կնիքով թուղթեր, որոնք տրուած էին Մկրտիչի կողմէ: Ահա ան այսպէս ինչ որ կ'ընէր: այնպէս կը կազմակերպէր որ թուրք պաշտօնէութիւնը կը շուարեցնէր եւ աւելի զարմանալին, բացարձակապէս հայու գործ ըլլալուն կասկած չէր ձգեր:

Թուրք պաշտօնէութեան կաշառակերութիւնը համարաւ հանած էր արդէն: Բոլոր ժողովուրդը կրնար վստահ ըլլալ որ երբ զրպանը դրամ ունի, ամենայն գիւրու թեամբ կրնայ պրծիլ թուրք պաշտօնեային ձեռքէն: Թուրք քաղաքական պատերազմի նախօրեակին, ինչպէս սոսիորական էր, թուրք ոստիկաններու ջոկատներ կը թափառէին թուրք եւ արաբ գիւղերը, զինուորացիներ հաւաքելու համար: Մկրտիչ ալ իր խումբը կազմած ասպատակութեան կ'ելլէ: Քանի մը գիւղ մտնելէ, ձերբակալելէ ու կաշառք առնելէ վերջ, կը մտածէ թուրք պաշտօնեաներու հետ ալ չափուիլ: Տօլամաճի մէջ կը պաշարէ հինգ հօգինոց խումբ մը: Կը կեցնէ բոլորը: Զինաթափ ընելէ վերջ, զբնականներն ալ կը պարպէ: Հինգ զինուորացիներուն գէնքերը կ'առնէ: Անոնց ձեռքերը ոտքերը կապելով իրենց ձիերուն

պախուցով, ամէն մէկը յիսուն մեթր հեռաւորութեան վրայ կը ձգէ ու կը հեռանայ:

Խումբը միշտ իրեն հետ ունի զանազան ձևի ծրար: Խումբի հագուստներ, ի պահանջել հարկին օգտագործելու: Մկրտիչ իբր արաբ՝ կը կողոպտէր պետական պաշտօնեան, իբր քիւրտ՝ արաբ փախստականը, իբր պետական պաշտօնեայ՝ քիւրտն ու թուրքը: Ահա իր գործելու ձևը, մէկ օրուան մէջ այս երեք ձևն ալ օգտագործելու հարկին տակ կը գտնուէր երբեմն:

Իր վերջին կողոպտուէն յետոյ Մկրտիչ կը հանդիպի երկրորդ ջոկատի մը: Կ'ուզեն խուսափիլ, բայց անհրաժեշտ կը դառնայ: Կոիւր կ'սկսի Մկրտիչ պաշտպանուելով Գարա քէօփրիւի գիւղին հիմացը գտնուող սև լեռան մէջ, զինուորական հինգ հօգինոց խումբը կը քաշէ նեղ անցքերու մէջ: Տաք կոխէ մը վերջ չորսը կ'սպաննէ, իսկ հինգերորդը վիրաւոր կը փախի: Մկրտիչ խումբը պետական ոստիկանի հագուստով կը մօտենայ քաղաքին: Քաղաքին մօտակայ այգիներուն մէջ պահելով իր բոլոր կողոպտուր, գիւղերով կը մտնէ քաղաք, առանց վտանգի: Կառավարութիւնը կը հետապնդէ աւաղակները: Առաջին խումբը կողոպտողները արաբներ են, ըստ կողոպտուող պաշտօնեաներուն: Երկրորդ կոիւրն ու խումբի վիրաւորին վկայութեամբ, յարձակողները քիւրտներ են եղած: Կառավարութիւնը չմտած էր այս գէպքերէն ու զլուրը կորսնցուցած:

Այս օրերուն, աշիրէթապետներէն ալ մեծ վախ ունէր կառավարութիւնը: Ասոր համար իր գործունէութեան սահման զբաւ: Մկրտիչ այս բոլոր պայմանները նկատի առնելով նոյնպէս յանդուգն ու խիղախ գործերու ձեռնարկեց: Ի հարկէ այս բոլոր գործերը նիւթականի կը կարօտէր: Իր վեց եղբայրներով նահապետական ընտանիք մը կը կազմէին, մէկ երգիքի տակ կ'ապրէին: Ներսէս եւ Մրկրտիչ միայն ամուսնացած էին: Բոլորն ալ անձնական գործեր ունէին, այնպէս որ Մկրտիչ ընտանեկան հոգէն զերծ, ազատօրէն նուիրուած էր Սուրբ գործին:



1908-ի Սահմանադրութենէն վերջ Ուրֆացի հայը ուզեց ընդարձակուիլ, գիւղերու մէջ հաստատուիլ, քաղաքի կեանքը նեղ սկսաւ գալ, ազատութեան հմայքը երազներու դուռ բացաւ: Նախկին Սըրաշի մարդիքը իրենց զբոսամարտ խով սկսան գիւղեր գնել, իւրաքանչիւր ոք ըսկսաւ իր մէկ քանի ոսկի խնայողութեամբ բաժնետէր գառնալ գիւղի մը, զանազան չրջանի գիւղերու կարգին Շարահրակն ալ հայերը գնեցին, մէկ երկու տարուան ընթացքին գիւղը սկսան չէնցնել, բայց որովհետեւ Արարաւ կան անապատի եզերքին էր, անմիջական վտանգի տակ էր բազմահազար վրաններով Անէզէ աշիրէթին որ մէկ օրուան մէջ արտերը, մարգագետինները և պարտէզները կը չորցնէր իր միլիոնաւոր ոչխարներով և ուզտերով: Թուրք կառավարութիւնը անկարող էր այս հորդան զըսպելու: Երկրորդ տարին որ բաւական բարգաւաճ էր բերքը և վախը կար Անէզիին, Մկրտիչ հոն ալ հասաւ, կազմակերպեց և փոքր գիւղերու թիւն մը բաւական եղաւ գիւղի որոշ մասը արտերուն ապահովութեանը: Ահա հոս ալ Մկրտիչ ցոյց տուաւ իր կազմակերպողի ձիրքը և ռազմասէրի ոգին: հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործին մէջ:

Ուրֆան ունէր երկու զօրանոց, մէկը քաղաքէն դուրս իսկ միւսը քաղաքին մէջ կը գտնուէր: Բաղաքին հայոց թաղը թուրքերու թաղէն կը բաժնուէր զխաւոր փողոցով մը: Մկրտիչի ու չապրութենէն չէր վրիպած զօրանոցը, մանաւանդ զօրանոցի կոնակի կողմը տեսակ էր, կար նաև ընդարձակ պարտէզ մը որ կրնար ծառայել իր գործունէութեան: Զօրանոցին կոնակը գտնուած աւերակները չրջափակուած էր ցանկապատով մը: Ունէր փոքր խաբխրած դուռ մը, որուն կոնակը քարերով էր ամրացուած: Մկրտիչ իր ծրագիրը կը պարզէ իր անբաժանելի ընկերներուն՝ Յակոբ Շէքոյեանի, Յարութիւն Ռասթկէլէնեանի և Յաշուրիւն Եօթըրլինճեանի:

Ռամազանի գիշեր մըն էր: Թուրքերը իրենց ցորեկի անօթութեան պատճառով զբաղուած են ուտելով խմելով ու զուարճանալով: Մկրտիչ իր երեք ընկերներով կէս գիշերին պատրաստ էր: Իւրաքանչիւրը իր զինուորական հագուստով: Եթէ պատահէր որ մէկը տեսնար այս զինուորաներէն մէկը, առանց կասկածելու պիտի ըսէր՝ «հետու կենամ այս զինուորէն, եթէ վրան նայիմ ինծի պիտի ուտէ»:

Մէկիկ մէկիկ հեռացան, իրենց ժամադրով այլը միանալու իրարու, իրենց պաշտած գործին գլուխը: Խուճը կը միանայ ամայի պարտէզին մէջ: Մըկրտիչ իւրաքանչիւրը իր տեղը դրած, կը մօտենայ մթնշաղկի պատին, երկրորդ անգամ չորս կողմը քննելով կը հաստատէ վայրին անմարդաբնակ ըլլալը: Կը մօտենայ Շէքոյեանի, կ'առնէ իրեն հետ ու կ'սկսին երկուքը միասին այս հերքիւրեան աշխատանքին: Իրենց բոլոր գործիքը կը կազմեն՝ երեք երկաթէ ցիցեր, մուրճ մը և պաւան մը: Յիցերէն մէկը կը տեղաւորէ պատին բացուածքին մէջ, վրան կենալով միւսը կը տեղաւորէ. այսպէս մինչև որ պատուհանին կը հասնի: Երկաթը երկու երեք անգամ վեր վաւ շարժելով, երկաթէ ցողունը տեղի կուտայ Մկրտիչի հօր բազուկներուն: Ան աշտուհանին մէջն է հիմայ: Պէտք է տախտակէ պատուհանը բանալ:

Ուրֆայի չէնքերը քարաշէն են և պատերը մօտաւ ւարապէս 70-80 սանթիմէթ լայնութիւն ունին. այնպէս որ պատուհանին արտաքին կողմը երկաթէ ցողուններով փակուած են, իսկ ներքին կողմը տախտակէ պատուհանի փականքը կայ: Ուրեմն Մկրտիչ տախտակէ փեղկերուն բացուելուն կ'սկսի աշխատիլ: Այս աշխատանքը բաւական ժամանակ կը խլէ: Բաւական զգուարութեամբ, վերջապէս կը բանայ փեղկերը: Ինքզինքը աւարին առջև կը գտնէ: Նախ մէկ-մէկ հրացան (Չափլի) կ'իջեցնէ. յետոյ չորս չափլի ներուն փամփշտակալները և սուրինները: Զուանը զը կապէ սենեակին ներքին մասէն. չուանին վրայէն ըսկըթուելով վար կ'իջնէ: Ընկերները պատրաստ են:

Գիշերապահի պէս զօրանոցին խաբխրած դուռէն դուրս ելլելու պահուն գինուորի մը կը հանգիւղին որ գիւ

չեր ատան այդ աւերակներու մէջ կը պտտէր, Մկրտիչ խիստ յանդիմանութիւն մը կ'ընէ: Զինուորը սպայ մը կարծելով լուռ ու մուկ կը հեռանայ: Փոքր խարխաւած դուռէն դուրս կ'ելլեն. ահա նեղ փողոցին մէջ են: Դէպի հայոց թաղը բարձրացող ուղղութիւնը կ'առնեն: Յանկարծ ձայն մը կը լսեն: Մկրտիչ ընկերներով թուրքերէն «ե'տ» կը պոռայ: Զորս կտրիճները ետ դառնալով կ'սկսին դէպի թուրքերու թաղին մէջ վազել:

Իրական վտանգի մէջ էր որ կ'սկսին վազել. 500 մեթրի վրայ փողոցը գոցուած կը գտնեն թախթերով: Մկրտիչ և Յակոբ ասէն մէկը իր ընկերներէն մէկը առած թախթերուն վրայէն միւս կողմը կը նետեն, իրենց ընկերներուն զէնքերն ալ առած, աջի վրայ մզկիթին մէջ կը մտնեն, «գաչտը, գաչտը» պոռալով և սուրները քաշած օդին մէջ կը ճօճեն: Դիշերապահները շուարած, կարծելով որ երկրորդ գիշերապահ խուժ մըն էր որ մզկիթին մէջ մտաւ հետապնդելու, թախթերը կը քանդեն և կ'սկսին շուկային մէջ վազել:

Երկու հայ կտրիճները մզկիթին միւս դռնէն դուրս գալով շրջան մը կ'ընեն, Սէրայի առջևի շուկայէն Գաշա մէյտանէն հայոց թաղը կ'ելլեն, զէնքերը տեղաւորած և հագուստները փոխած, Մկրտիչ Յակոբին հետ մեծ լապտեր մը առած, ոստիկանատուներու առջևէն անցնելով կը խուզարկէ հոռուէն իր երկու ընկերները, վախնալով որ ձերբակալուած կրնան ըլլալ: Երկու երեք ոստիկանատուներ հանդիպելէ վերջ, արդէն լոյսը բացուած կ'ըլլայ, յուտահատ գործի կ'երթայ: Յակոբ որ իր կառքի ձիերը Եօթնեղբարեաններու խանը կը կապէր (Հարանի դուռն էր իրենց խանը, կատարնալ թրքանոց), իրեն կ'ընկերանար:

Յակոբ իր ձիերուն կը նայէր, իսկ Մկրտիչ մերթ դուրս կ'ելլէր. աջ ձախ կը նայէր ու Յակոբին մօտենալով «չուններէն դեռ լուր չկայ» ըսելով նորէն կը հեռանար:

Սրելը բաւական մը բարձրացած, Յարութիւն Ռասթկէլէնեան և Յարութիւն Եօթնեղբարեան շորորտալով կուգան իրենց գինուորական համազգեստներովը: Մկրտիչ հեռուէն նշմարելով կը վազէ խանին ցանկապատէն ներս

կ'առնէ: Առաջին անգամ ըլլալով իր ընկերներուն կը նեղանայ և հագուստները անմիջապէս փոխել տալով կը հեռացնէ: Մկրտիչ իր տրամադրութեան տակ միշտ կը պահէր ամէն տարադի հագուստներ, թէ տունը և թէ խանը: Այդ օրուայ դռնշացումին պատճառը մինակ այն էր որ խանին դիմացի ոստիկանատան մէջ շարժում մը նշմարած էր, որ անսովոր թուած էր իրեն: Շաքաթներ յետոյ Ուրֆայի պատճաղան ատենը 101 տարուայ բանտարկութիւն կուտար անոնց որ զօբանոցի մէջ, մուրճ և երկաթէ երեք ցիցերով զէնք են զոյցած: Այդ դատաւարութեան ներկայ ելած եմ Մկրտիչի հետ:

Ինչպէս ըսինք, Ուրֆա երկու զօբանոց ունէր. մէկը քաղաքէն դուրս, Պարիսպէն հոռու: Քաղաքը հին ժամանակներու մէջ պատերազմներու և կռիւներու թատերաբեմ մը եղած է, թագաւորանիստ քաղաք մը ըլլալով: Ծիշդ ասոց համար քաղաքը պարսկալով շրջապատուած է և մինչև այսօր Պէկ դաբուսը կոչուած, Հաբան գաբուսը և Սամսատ գաբուսը, դուռները կը կենան հսկայ ու վիթխարի հասարակով: Քաղաքին արեւմտեան կողմի պարիսպը թուրք կառավարութիւնը փլեց և շինութիւններու գործածեց, ինչպէս քաղաքապետական հիւանդանոցը և քաղաքապետական կամուրջը և դրամատունը պանդոկով, քաղաքապետութեան քով ուր «հիւրասիրութեան» Զօհրապ և Վարդգէս:

Վերադառնալով մեր պատմութեան: Դուրսի զօբանոցը — այսպէս կը կոչէինք — և Ազգային խանը — Միլլէթ խանը — կոնակ կոնակի էին: Ուսին մէջ կար մի քանի որբեր և արհեստաւորներ: Մկրտիչ ուղեց օգտագործել այս պարագան: Ուսին տանիքը զօբանոցէն բարձր էր, ուրեմն կը տիրապետէր զօբանոցին: Վաղժած էր ծրագրեր, մէկ ակնարկով: Անկէ ալ պէտք էր օգտուել: Պէտք էր օգտուել, բայց ունէ կերպով հետք չպէտք էր ձգել Ազգային խանին վրայ:

Դիշեր մը չորս ընկերները պատրաստ էին: Ազգային

խառնի տանիքէն երկու հոգի, Մկրտիչ և Յակոբ, առաւօտի մօտ վար կ'իջնեն: Հոս մթերանոց չկար. ուրկէ՞ պէտք էր ճարել այս զէնքերը: Կը մօտենան զինուորներու պառկած սրահին: Զէնքերը բոլորը պատէն կախուած են: Կ'առնեն մէյմէկ հատ: Սուրիներն ալ կ'անցնեն, փամփշտակալներն ալ կապելով իրը պահակ զէնքերը ուսերուն, սրահէն դուրս կ'ելլեն, չմոռնալով մէյմէկ զէնք ալ քնկերներուն տանիւ: Կը մօտենան այն պատին որ կռնակը պարապ է. քար մը կը նետէ, ահա պարանի մը ծայրը կուգայ: Պարանին ծայրը կ'ամրացնէ տուփերին քարէ ճարթոնէն և մագլցելով պատին վրայ կ'ելլէ. թեւ երկնցնելով Շէքոյեանին աջ կ'օգնէ. երկու կտրիճները պարանի վրայէն սահելով վար կ'իջնեն, խումբը լոկկ ֆիշիկ կը յառաջանայ դէպի Սամսատ Կուռը, անկէ դէպի Թյփրտուր արդէն ապահով են:

Աստուծոյ կարգին կ'արժէ յիշել գէպք մը՝ որ թուրք կառավարութիւնը ապշեցուցած էր: Մկրտիչ իր չորս ընկերներով կը մտնէ զօրանոց, Ազգային խանի տանիքէն, ճիշտ այն ժամունէ երբ Դաշնակցական ընկեր մը պահակ է զօրանոցի դրան: Ամէն մէկը երկուական չափի առնելով ուղղակի զօրանոցին դռունէն դուրս կ'ելլեն: Պատմական պարանր միշտ այնտեղ ամբացուցած:

Մկրտիչ այս զօրանոցին առջևէն երկու ջորի յափըշտակած է իւր բռններով, չուարեցնելով՝ զինուորներէ կը մօտենայ զինուորի հագուստով, իբր ջորեպան: Իր խումբէն իբր թէ՛ ետ մնացած կ'աճապարէ: Երկու ջորին առած կը մեկնի դէպի Տիգրբանակերտ տանող ճամբան:

Քաղաքէն երբ դուրս կ'ելլէ, Ճիրբիտ մէջտանի կոչուած տեղէն ճամբան դէպի աջ կը թեքուի ու Կարմուճի ճամբան կը բռնէ: Կարմուճի ճամբուն վրայի ջաղացքը չի հասած մեծ փոսերուն մէջ կը տեղաւորեն փամփուշտի սնտուկները, ջորիներուն ալ մէկ մէկ հարուած տալով կը հեռացնեն:

Երկու օր վերջ շրջանի գիւղացիները ջորիները յանձնելու ժամանակ մեկն բան երեւան կ'ելլէ։ Թուրք կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէր որ Մկրտիչի գործն է, քայքայ ինչպէս ձեռք ձգել անկարելի էր. իսկ Մկրտիչի հետ գործ ունենալ չրակի հետ խաղալ կը նշանակէր։ Թուրք կառավարութիւնը ժամանակ չհիլ կ'ուզէր, այս ձեռով հայ երիտասարդութիւնը օրէ օր բանակ կը դիմէր, հայ ժողովուրդի պաշտպանը իր ծուղակին մէջ կը ձգէր. քանի օրերը կ'անցնէին, հայ պաշտպանողական ջիղը կը տկարանար։ Թուրք կառավարութեան խորամանկ ծրագիրն էր այս։ Ան շատ լաւ գիտէր որ շատ հետապնդելու պարագային, Ուրֆայի հայը չպիտի ենթարկուէր իրեն, պիտի ապրտամբէր, ինչպէս ցոյց տուած էր 1895—96-ի օրերուն։ Հիմալ որ քսան տարի անցած էր այդ օրերէն, Ուրֆացիներ աւելի նախապատրաստուած էր։ Իր (Թուրքին) բոլոր ձիւղերը ի դերեւ ելած էին, նորաձեւութեամբ դինուած Ուրֆացիներ գինաթափ ընելուն մէջ։ Կ'ուզէր այս ձեռով նշապատակին հասնիլ։ Կը գործադրէր իր բոլոր նենգ միջոցները, բոլոր խարդախութիւնները, մինակ նուազագոյն փաստով դուրս գալու համար։

Մկրտիչ այս բոլորը ըմբռնած էր: Կը գործադրէր իր կարգին աւէն միջոց առաւելագոյն շլատու նահատակուելու: Թուրք կառավարութիւնը իր զսպումի օղակները էր թալով աւելի կը նեղցնէր: Իր նպատակակէտը դարձուցած էր Մկրտիչը բռնել, առանց շլատի, իսկ ան միշտ քաղաքի մօտակայ այգիներուն մէջ էր իր ընկերներով, կը հետապնդէր թուրք բանակին բոլոր շարժումները:

Օր մը յանկարծ կը յարձակին խուժը մը զինուորը
ներս վրայ, վեց թուրք կ'սպաննեն և երկու հայ զինուոր
թեթև կերպով կը վիրաւորեն, յափշտակելով չորս ջորի

ու կը հեռանան: Այս դէպքը կը պատահի քաղաքէն ոչ այնչափ հեռու, հազիւ չորս քիլոմէթրի վրայ դէպի Գարաքէօփրի, այնտեղ ուր նահատակուեցան Չօհրապէ և Վարդգէս: Գիշերուան մթնոթիւնէն օգտուելով քաղաք կը մտնեն չորս ջորիներուն հետ:

Այս ջորիներէն ճերմակ ջորի մը մեր տունը տասնը հինգ օր մնաց: Որովհետեւ մեր տան մէջ իբրէն էր մարդ ես էի, ևս առաւել մեր տանը վարձակալ էր Մուխթար Աբուշը (նահատակուեցաւ Ռասթիլէեհաններու տան դէպքի օրը), այնպէս որ կասկած չկար: Մայրս որ միամիտ էր, այսպիսի գործերէ ոչ կը հասկնար ոչ ալ կը հետաքրքրուէր, իր աղօթքէն զատ բան չէր գիտեր, երիտասարդներն են ջորին բերած են մի քանի օր մեր տունը պահելու, ինչ կըլլայ, մեղք են տեղ չունին: Բայց կ'անցնէին օրերը, խեղճ մայրս կը նեղուէր, ինծի միշտ կ'ըսէր որ երթամ Մկրտիչին ըսեմ որ գայ ջորին տանի: «Այո՛» կը պատասխանէի: Գիտէի որ այս օրերուն անկարելի է ջորիով դադար, անկէ կարելորդ գործ ունէր: Օրին մէկն ալ քիւրտ Չաղայի հազուստով մէկը եկաւ ջորին առաւ տալու:

Յաջորդ օր քաղաքին մէջ չորս ջորիներու պատմութիւն մը կար: Ջորիները ծախուած էին երկու զաղայի. զաղաները որ քաղաքէն դուրս պիտի ելլէին, Մամուսատի դրան մօտ կը ձերբակալուին: Կառավարութիւնը ձեռք տակ կ'ուզէ խոստովանեցնել: Չաղաները կը պատասխանեն թէ թուրք մըն է իրենց ծախողը. եթէ գիմացնին գայ կը ձանչնան. ծխախոտ ծախող է թուրքը և Զիլֆթէ խանին մէջ գնած են ջորիները: Թուրքը մեղի յայտնի Մկրտիչն էր. Չաղաներուն մօտեցած է իբր վաճառական, ցորեկին սակարկած է, իրիկուան մութին մէջ մէկ սէմէր գրած ջորիներուն վրայ խանը տարած և ծախած է: Որովհետեւ այդ օրերուն ջորի ունեցողները, ձի ունեցողները վախի մէջ էին որ կառավարութիւնը պիտի առնէ, բոլորը կը ծախէին: Չաղաները աժան գինով առած էին և երբ Գարաճ տաղին հասնէին կառավարութիւնը չէր կրնար առնել իրենցմէ: Վերջապէս այս բոլոր բաներուն վրայ գա-

ղափար ալ չունէին այս խեղճերը: Այսպիսի գործեր մինակ Մկրտիչը կրնար ընել. մինակ անոր էր տրուած:

Այս դէպքերը կը ջղայնացնէին թուրք կառավարութիւնը: Օրը օրին դէպքերը կը բարդանային: Այս օրերուն Մկրտիչ Ուրֆայէն Կարմուճ գիւղը կը մեկնի, կառավարութեան ուշադրութիւնը վերաբեցնելու համար, իր բացակայութիւնը քաղաքէն զգացնելու համար, միևնոյն ատեն քաղաքի հայութիւնը քիչ մը հանդիսով ընելու մտօք:

Գարաքէօփրի ճամբուն վրայ կը հանդիպի խումբ մը զինուորներու: Իր խումբով կ'սկսի հետապնդել: Երբ ճամբուն երկու կողմը սե քարերով լեցուն տեղը կը հասնին, Մկրտիչ իր խումբը երկուքի բաժնելով, ամէն մէկ խումբը մէկ կողմէն երկու կրակի մէջ պիտի դնէր: Առանձին սուլիչին որ անմիջապէս պատասխանուէր Մկրտիչին, կրակի պիտի բռնէին խումբը: Այս օրերուն վախը չկար հայ զինուոր գլխուորի, ուստի ազատ համարձակ բոլորը սպաննելու էին:

Մահազու սուլիչը գիշերային մթնոթիւն մէջ կը լսուի: Թուրքերը յանկարծակիի կուգան: Երկրորդ սուլիչի ձայն մը ու կրակ մը արդէն ամէն բան վերջացած է: Հայդուկները աճապարանքով կը մօտենան սատակներուն, տասնըհինգ չափի, փամփուշտներով միասին կ'առնեն ու լեռներով կը հեռանան դէպի Կարմուճ:

Աւարը արժէքաւոր էր: Թուրք կառավարութիւնը չէմած կը հետապնդէ Մկրտիչի խումբը: Երկու օր վերջ կը հանդիպին Կարմուճ գիւղին մօտ, Ս. Յովհաննէս լեռան մէջ: Տեղի կ'ուսենայ բուռն կոխ մը մինչև երեկոյ: Գիշերը Մկրտիչի ճարպիկ ռազմավարութեան չնորհիւ, խումբը երեք զոհով դուրս կուգայ կառավարութեան սեղմ ու զօրաւոր շղթայէն, թշնամիէն տասնըհինգ զոհ խլիէին:

Այս կոռնին մէջ ներկայ թուրք մը՝ Հէլէֆ Մէհմուտ (Գարի ծախող) կը պատմէ. —

«Կէս օրէ քիչ յետոյ լուր տրուեցաւ որ Մկրտիչ իր խումբով Կարմուճի մօտ լեռան մէջ է: Անմիջապէս մենք ձիաւորներս խուզարկութեան ելանք: Ինչու սուտ խօսիմ, ես միշտ հեռու կը կէտայի, որովհետեւ այդ հաճախարարներ-

ըուն նշանառութիւնը տեսած էի ասկէ շատ առաջ (այս թուրքը հայու պէս հայերէն գիտէր. զինքը չի ճանչցողը հայ կը կարծէր. ասոր պէս շատեր կային)։ Ես տեսած եմ այգիներու մէջ իրենց նշան տուած առեւտրէն։ Այգիի գրացի եղած ենք։ Դեռ մեր հետախուզութեան մէջ էինք։ Հետո եղած մի քանի ապուշներ, կարծես իրենցմէ ճարպիկը և կտրիճը չկար, առաջ անցան։ Այնչափ մօտեցած ենք իրենց որ փոսի մը մէջ երեք հոգի պառկած են։ Քիչ մնաց վերանին պիտի կոխէինք։ Երեքը մէկէն կրակեցին։ Երեք հոգի հոն մնացին, իսկ մենք փախանք։ Այլևս չի կրակեցին։ Իրենց տեղը կորսնցուցինք մենք ալ։

«Երկու ժամ յետոյ լեռը չըջապտեցինք, մինչև երեկոյ կոխ ըլինք. մութը կոխեց. այլևս կոխը անհնար դարձաւ։ Առաւօտեան կանուխ յառաջացանք։ Կրակեցինք պատասխան չկար, բայց վստահ չէինք իրենց վրայ։ Կը վախնայինք մօտենալէ, որովհետեւ կը կարծէինք միշտ թէ թակարդի մը մէջ պիտի ձգեն մեզ։ Վերջապէս սպաննու հրամանին վրայ յառաջացանք, բայց մարդ չի գտանք։ Զարմացանք, չէինք հաւատար մենք մեզի։ Ինչպէս սըպրդած էին չգիտցանք։ Գտանք երեք մեռնալ, բայց զէնք չի կար վրանին և մեր ձգած տասնըհինգ մեռնալներուն զէնքերն ալ չգտանք։ Աւելի դարմանալին հոս էր, փախած էին և աւարն ալ հետերնին տարած։ Ծիչդը ըսելով ես ուրախ էի որ այսպէս վերջացաւ, որովհետեւ ես ինձմէ կը վախնայի»։

Այսպէս Մկրտիչ թէ՛ ռազմագէտ էր, թէ կազմակերպող, թէ հմուտ ու անզուգական հնարամիտ։ Ի՞նչ նշանառութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար յիշենք զէպը մը։ Թէլ-ապիատի կողմէրը ջրաղացքէն զէպի կայաւրան երթալու ժամանակ, Յակոբ Շէքոյեանի հետ սկսաւ նշանառութեան։ Իր տասնոցը քաշելով հեռագրական թելերուն սկսաւ նետել, մէկ փամփուշտ՝ մէկ թել, մէկ փամփուշտ մէկ թել, այսպէս երեք թելերն ալ կտրեց։ Քիչ անգին միւսնոյն գործողութիւնը։ Թելերուն վրայ ուէ թըռ-

չուն որ նստած ըլլար առանց վրիպելու վար կ'առնէր։ Նշանառութեան մէջ հոչակ հանած էր։ Պարապ տեղը չէր որ Հէլէֆ Մէհմուտ սարսափած էր անոր և ընկերներուն նշանառութենէն։

Անդրադառնալով Թէլ-ապիատի այցելութեան։ Ան յարմարեցուցած էր թրէնի վրայ աշխատողներու հետ ալ գործ ունենալ, բայց լաւ արդիւնք չէր տուած։ Այդ օրերուն եկած էր մի քանի սնտուկ ապրանք ստանալու և Ուրֆա փոխադրելու։ Ծիչդ այդ օրերուն կասկածած էր այդ վտանգաւոր փոխադրութենէն, վերջ տուած անոր։

Ան ամէն միջոց ի գործ կը դնէր իր նպատակին հասնելու համար։ Հալէպէն զէնք փոխադրելու համար անգամ մը շատ նեղը մնացած և պահեստի տեղն ալ վըտանգաւոր դարձած, կարգ մը կը վարձէ, առանց կառապանը տեղեկալ ըլլալու, հինգ չափի կը տեղաւորէ կառքին տակը։ Ի՞նչ միտակը մէկ կառք մինչև Ուրֆա ճամբորդութիւնը անյարմար և կասկածելի չի թուելու համար, Աբրահամ Գըլըջիպաշեանին քերին Արուսեակ Գահվէճեանը հետը առած Հալէպէն կը մեկնի։ Նախօրօք Ուրֆա կը գըրէ, իր ընկերները կը հաւաքուին գիմաւորելու մտքով, էչէկ մէյտանի կոչուած տեղը, քաղաքէն դուրս։ Հոս հասնելէն վերջ կառքէն կ'իջնեն և ապրանքները առած Ս. Սարգիս վաճառին առջևէն Ուրֆա կը մտնեն։

Հալէպէն Ուրֆա զէնք փոխադրելու ժամանակ Մըրուճ խանին մէջ կը հանդիպի երեք քիւրտ չէյխերու։ Երեկոյեան խանին գաւթի շոտած չէյխերը իրենց ղօլամներով կ'սկսին հայերու վրայ ծիծաղիլ և հայերու մասին վարկաբեկիչ խօսքեր ըսել։ Մկրտիչ չի կրնար հանդուրժել։ Կոխ ընելու ժամանակ չէր։ Կառքերը զէնքով լեցուն էին։ Ինքզինքը չի կրնար զսպել։ Վերջապէս փոխվրէժի միջոցը կը յղանայ։

Առաւօտ շատ կանուխէն կառքերը ճամբու կը դնէ, երեք չէյխերուն ձիերն ալ լծուած կառքերուն։ Կառքերը որ խանէն դուրս կուգան, երեք նոսր զնները առնելով Մըրկրտիչ կ'անհետանայ։ Կոխէն խուսափող չէր ան, սակայն երբ բանաւոր արգելքներ կը ներկայանար, պարտաւոր-

ընտանիքի տնտեսական, բայց միշտ ձև մը կը գտնէր վրէժը լուծելու: Գիշերը նախ քան հեռանալը, խոսին պատն ալ կը ծակէ ու այսպէս կը հեռանայ: Ահա այսպէս միշտ կանխամտածուած ձևով կը գործէր:

Հէլէթ Մէհմուտ կը պատմէ պատերազմի օրերուն՝

« Առտու մը երբ Սու մէյտանի մզկիթին գիրքը քննելու գացիր, մինարէին տակը, պահակներու պառկած տեղը դռանք երեք մեռեալ և մէկն ալ մահամեծ վիճակի մէջ, իսկ մինարէին վրայի պահակները անհետացած: Ծառ դռնաբուրձեամբ մահամեծ գինուորը պատմեց՝ գիշերը կէսին Մկրտիչ եղբորը Սարգիսին հետ մտած են, մինարէի մէջ տանողները ձեռքերնին էփտիհարի պէս, բան մըն ալ չեն ըրած իրենց, մինակ պատէն կախուած գէնքերը առած ու հեռացած են: Երբ գինուորները զանոնք տեսած են, լեղապատու եղած են: Երեքը արդէն յանկարծամահ եղած են, իսկ չորրորդը կիսամեռ վիճակի մէջ հիւանդանոց փոխադրեցինք: Իսկ մինարէին վերի պահակները երբ վար կ'իջնեն կ'իմանան պատահածը, իրենք ալ իրենց կարգին գիրքը ձգելով գիւղ կը փախչին: »

« Արդէն Ուրֆայի պաշտպանութիւնը շրջակայ քիւրտներու և արաբներու միջոցաւ եղած էր: Այդ օրերուն քաղաքի ըլլոր թուրքերն ալ հեռացած էին, մէկ մասը բանակ, իսկ մեծ մասը սարսափէն գիւղերը ապաստանած: Հայերու սարսափը այնչափ մեծ էր որ մէկը ես եմ, գիշերները որչափ կարելի էր հայոց գիրքերէն և թաղէն հեռու կը կենայի, միշտ վախնալով որ հայերը գիշեր տան կը յարձակին, յանկարծակիի բերելով կը խողխողեն: Այսպիսի գէպեր շատ պատահեցան: Արդէն այս գէպերէն սաբսափած քաղաքի թրքութիւնը հեռացած էր: »

Նոյն Մէհմուտը կը պատմէ. —

« Դեռ կանոնաւոր գինուորները չեկած Ուրֆան զըրեթէ պարպուած էր թուրքերէն: Յաճախ գիշերային յանկարծակի յարձակումներ մեզի յուսահատեցուցած էին: Յարեկները մենք կը տիրապետէինք իրենց, իսկ գիշերները

կարծես քար, պատ սև սատանաներ կտրած մեր վրայ կը յարձակէին: Գիշեր մը փորձեցինք մենք իրենց վրայ այդպիսի յարձակում գործել: Կէս գիշերին այդ օրը Բավի լեռէն եկած քսանը չափ զազաներ բռնեցինք, անոնց ախորժակը լարեցինք և չորս հինգ ալ քաղաքի թուրքերէն, բանտի ոճրագործներէն ընկերացուցինք ասոնց ու զըրեցինք Թլֆուուրի Ուստա Հեսնց Միցի Գէորգեանց տանը վրայ: Այդ գիրքէն շատ նեղուած էինք և մեզմէ շատ զոհ էին խլած, նկատելով որ կեղբունէն հեռու է կրնաք յանկարծակիի բերել:

« Գացած են մեր մարդիկ: Գերբազանց տուէն Գասապ Վանեսինց տուէն կ'իջնեն: Անկէ ալ Պէվէր էֆէն տոնց տուէն յանկարծ Ուստա Գէորգեանց բակը կը մըտնեն: Ոչ մէկին կը հանդիպին և ոչ ալ ձայն կը լսեն: Ինչ ընելնին չուարած, մեր մարդիքը կ'ուզեն ետ դառնալ: Ետ որ կը դառնան, փողոցին դուռը դոց կը գտնեն: Մըկրտիչ արդէն լաւ կերպով մերինները թակարդի մէջ բռնած էր: Բոլորը մէկիկ մէկիկ սպաննած էր: Հրաշքով մէկ հոգի փախած ազատած էր: Այս ըլլորը ան պատմեց ապա թէ ոչ լուր բերող նոյնիսկ չպիտի ունենայինք: »

« Հայերը ոչ գիշեր ոչ ալ ցերեկին կը քնանային Անկարելի էր յանկարծակիի բերել, իսկ մենք կը սարսափէինք: Ամէն գիշեր մեր գիրքերը լքուած էին դրեթէ, որչափ կ'աշխատէինք նորերով, արաբ կամ քիւրտ գիւղացիներով ապահովել, գիշերները մեր գիրքերը անկարելի էր, կարծես քարերը հայ կտրած մեր պահակները պիտի սպաննեն: »

Հոս խօսքը տանք Մկրտիչի ազգական և միևնույն տան Հալէպի մէջ անոր յեղափոխական գործակից Պ. Գ.-ի որ պատմէ Եթովպիական շալէպի գործունէութիւնը. —

Թրքական բանակի մէջ հայոց գինուորագրութիւնը Մկրտչին համար նոր ասպարէզներ կը բանար, և ան չափազանց շատուեցաւ գինուոր ըլլալին:

Իտալոթրքական պատերազմին, Հալէպ համալրմ-

Քուռող զինուորնեբըուն մէջ Ուրփայէն աւ վաշտ մը կար,
ուր կը գտնուէր ի միջի ալօց, Մկրտիչ:

Ս. Ռաջին պատահում ին տեսնուեցանք: Հ. Յ. Դ. կոմիտէն բաւական ոսկեգում ղրկած էր անոր հետ, որ տասնոց ատրճանակներ ու մանր լաւ զէնքեր ծախու առնենք: Բանի մը օրէն ճամբու ղրինք պահանջուածը՝ հաւատարիմ մէկու մը հետ:

Մկրտիչ յօժարութեամբ էր եկած Հալէս: Պարզեց ինքի իր նպատակը.— ուէ միջոցով կառավարական ղէնք ձեռք ձգել:

Օրերի որոճացինք, ծրագրերն եր գծեցինք և, դասնոք
 իրագործելու համար, հինգ հոգի նոց խումբ մը կազմե-
 ցինք հաւատարիմ ու փորձուած ընկերներէ: Մկրտիչ խմբ-
 քապետ, Հաճի Մխցեկ, կառապան Խաչօ, միականի Բենիկ,
 Արօ Նազարեան, բոլորն ալ նահատակուած:

Մեր նշանաբանն է՝ «Հաւատով խոստովանիմ մի-
միայն զէնքի»։ Այս նշանաբանին հայրութիւնը կը պատ-
կանէր Մկրտիչի։

በረ ስፈጠረኛው ምዕራፍ

Կիրակի իրերկուսն մը, ժամը 8-ի ատենները, Մկրտիչ
զիս գտաւ։ Աճապարանօք մեր ընկերները հաւաքել ուղե-
ցինք։ Բայց ինչօրէն զատ մարդ չկրցինք գտնել։ Երկու
օրէ՛ իվեր զէնք յափշտակելու համար ուսումնասիրած մէկ
միջոցը մեզ բացատրեց Մկրտիչ։ Բաղաքէն դուրս ելանք,
դէպի արևմուտք երկարող խճուղին, որը Պէյրութի եր-
կաթուղիի կայարանէն կ'անցնի, և հասանք քաղաքին ա-
րևմուտքէն հոսող գետակին։ Հրամայեց մեզ ծառերու տակ
պահուիլ։ «Ես կ'երթամ դէպի կամուրջը, հոն պիտի ըս-
պասեմ, մինչև մէկ կամ երկու զինուորներ գան անցնե-
լու. բաներ մը պիտի փորձեմ. երբ ձեր օգնութեան պէտք
ունենամ, կը սուլեմ, շուտ հասէք. ամէն պաքազայի զէնք
մի՛ պայթեցնէք, մինչև ես նշանը չտամ. դանակը նոյն-
չափ գործ կրնայ տեսնել խաւարի մէջ . . . »։ Եւ դեռ խօս-
քը չլրացուցած՝ վազեց դէպի կամուրջը, քաշելով մէջքը
փաթթած պողպատ թելերով հիւստւած խաբաղանք, որուն
ծայրը կապաւէ ծանր գունդ մը կար։ Զայն միշտ վրան

կը պահէր, քովը թազնուած ուրիշ ղէնքերու հետ: Մեր «մի՛ ընեք, վտանգաւոր է» եւ նման դիտողութիւնները ի զուր անցան: Ինչ վերջ կամրջի վրայէն անցնող երեք մարդերու միացաւ Մկրտչի ստուերը: Զինուորները ըլլալու էին, որ քաղաքէն իրենց վրանէ կայանները կը վերադառնային:

Օղբ խոնարհ եւ մոռթ էր: Երբեմն անցնող կառքերու լուսով կը տեսնէինք զինք, որ զինուորներուն հետ կը քալէր: Ծառերու ստուերներուն մէջէն կը հետեւէինք իւրեն, հնար եղածին չափ մօտ ըլլալու համար: Յանկարծ խուլ թնդիւն մը լսեցինք: Ճամբուն վրայի ստուերները իրար խառնուեցան խուճապով, մէկը ինկաւ, հատ մըն ալ հատ մըն ալ: Խաչօրին հետ հասանք խճուղին, սուրիչի նըշանը չառած: Մկրտիչ ինկածներու վրայէն փամփուշտները կը քակէր. երբ մեզ տեսաւ, ըսաւ արագբեէն՝ «ղէնքեւրը վերցուցէք»:

Կէս ժամ վերջ քաղաքի արևմուտքը գտնուող քա-
րայրներէն մէկուն մէջ ապաստանած էինք, ուր առաջին
անգամը ըլլալով հարցուցինք՝ «Ծօ Մկր, հա՞յ չըլլային»:
«Չէ՛, հետերնին քալած ատենս ստուգեցի՝ ոչ ոք կէտը», ը-
սաւ: Բացատրեց, թէ նկատած էր զիշեր ատեն զինուորեն-
քուն դէնքով հոնկից անցնիլը, այդ կէտին քաղաքէն հե-
ռաւորութիւնը, օդին ամպոտ ու մուժ ըլլալը, որոնք յա-
ջողութեան գրաւականներ էին: Բնաւ չըսաւ, թէ ինչպէս
կը գործածէ ձեռքի խարաղանը, իր ծայրի կապարով:

Այդ գիշեր ուշ ատեն ապահով տուն հասանք ու
դէնքերը պահեցինք:

Այս խիղարս ձեռնարկին երկրորդ փորձն ալ յաջող
անցաւ, բայց զինուորականութիւն, քաղաքապետութիւն
ոտքի հանեց: Ոստիկաններ, օստիկան զինւորներ, շրջիկ
պահակներ քաղաքին ներսն ու դուրսը կը վխտային. զի-
շեք ու ցոյցիկ ուէէ կասկածելի կը ձեռքակալուէր: Մկրտչի
արաբերէն հրամաններ յալը, խուզարկութիւնը շեղել տը-
ւած էր մեր հետքերէն: Երեսուէն աւելի կասկածելի ա-
րաբներ ձեռքակալուած էին արդէն, քանի որ կառավա-
րութիւնը կը կասկածէր արաբ գաղտնի կազմակերպու-

թեան մը վրայ:

Այսպէս, մենք ամբողջ ամիս մը հանդիսաւ ըրինք:

Երբ քաղաքի եւ շրջակայքի հսկողութիւնը թուրքաւ եւ ժողովրդի առասպելական ըսի-ըստները դադարեցան, փոքրիկ եւ անձրևոտ օր մը դարձեալ դարանակալ կ'սպասէինք: Մկրտչի կարգադրութիւնով բոլորս ալ գինուորական զգեստ հագած էինք, որը վերջէն մեծ բարիք մը եղաւ իրեն համար:

Այդ օրը զէպի վրանէ կայանները զացող գինուորաները ստուար թիւերով կ'անցնէին, ընդհատ, հազիւ ժամը անգամ մը: Հասկցանք, որ խճուղին ծայրը կեցած պահակները կը հաւաքէին առանձին, առանձին եկող գինուորաները, եւ այսպէս քանի մը տասնեակներով կ'անցնէին կամուրջէն: Վերադառնալ առաջարկեցինք, բայց ան պընդեց քիչ մըն ալ կենալ: Օգը ցուրտ էր եւ անձրևոտ, գետակը յորդած, իսկ մենք ծառերու տակ, ցիւխերու մէջ կը զոզողայինք:

Կամրջին մօտերը երկու ստուերներու յառաջացումը երեւաց: Ան պզուշտութիւն ազդարարեց մեզի եւ խիզախութեամբ զէպի կամուրջ ուղղուեցաւ: Հազիւ կամուրջին հասած էր, լսեցինք, որ կը հրամայուի իրեն կենալ: Հակառակ մէկ քայլին, պիտի սպաննէին զինքը: Եկան ու հասան անոր եւ սպառնալին հարցուցին. «Ո՞վ ես, ո՞ւր կ'երթաս»: Ան արաբերէն պատասխանեց, թէ քիչ առաջ անցնող գինուորաներէն է եւ զէպի վրանները կ'երթայ, եւ մեծ պէտքեր մը համար կամրջին տակն էր իջած: Զինուորաները, որ պահակներ էին, հայհոյելով ըսին. «Զե՛ս գիտեր այս կողմերուն վտանգաւոր ըլլալը»: Եւ կը ստիպէին զինք որ արագ քալէ: Պիտի տանէին ստուգելու՝ ո՞ր գունդին պատկանիլը:

Եղած տեղերնիս չլմած կեցանք: Եթէ մինչեւ կայան տանէին, զէշ պիտի ըլլար. ի՞նչ ընել: Հեռուէ հեռու, զաղտազոյի կը հետեւէինք անոնց, մամալով միջամտելու միջոցի մը վրայ: Յանկարծ զէնք իջ պայթեցաւ. ձայնէն հասկցանք մավզեր լլալը: Խաւար էր, եւ բնաւ բռն մը չէինք լսեր: Խորհեցանք, որ զարկին զայն: Վազեցինք

զէպի խճուղին՝ ցիւխաւ փոսերու մէջէն: Դեռ չհասած՝ անսանձ կռուի մը սրարշաւ գալը. եւ անոր զոյգ լոյսերէն չտեսնուելու համար՝ փոփ մը մէջ սմբեցանք: Կռքը մեզ քիչ անդին կեցաւ. մէկը անքցով օգնութիւն կը կանչէր. կռքէն երեք մարդիկ իջան, գետնէն մէկը կը վերցընէին. մօտեցանք ու սիրտ ըրինք նայելու, թէ արդէօք Մկրտիչն էր: Ան չէր, երկու գինուորաներն էին, մէկը երկնցած էր անզոյ, իսկ վերադառնալու արիւնհերու մէջ էին: «Փախա՛ւ, այս կողմ փախաւ, զէնք յափըշտակողներն են», կ'ըսէր մէկ վերադառնող:

Օգտուելով անոնց շփոթէն, հեռացանք՝ որքան որ կրնայինք: Կռքի մարդիկ սկսան օգնութիւն կանչել: Քիչ յետոյ չըջիկ պահակներուն սուլչիները սկսան չվալ: Փախչիլ, ազատիլը մեզ համար դիւրին էր, բայց ո՞ւր էր Մկրտիչ: Տուինք Տեր նշանը, մեզմ կերպով աւելելով: Կամուրջի մօտերէն պատասխանուեցաւ: Վազեցինք զէպի հոն եւ ողջ առողջ գտանք զինք, որ ըսաւ.

«Յիմարնե՛ր, ինչո՞ւ չփախաք, չէ՞ որ ես ձեզ նշան տուի. է՛, հիմա ալ պաշարուած ենք, գոնէ ես միշտակ ըլլայի. ինչեկեցէ, առէք սա զէնքերը, յառաջացէք ծառերու տակէն, որքան հնար է. ես դարձեալ կամուրջը պիտի ելլեմ. երբ զիս տեսնեն, զէպի ինձ պիտի խուժեն, դուք ալ օգտուեցէք պատահութենէն ու փախէք. իմ մասիս մի՛ մըտածէք»:

Եւ շուրջուեցաւ կամուրջն իվեր: Հոն կրկու անգամ կըսեցի: Նկատած էին զինքը եւ զէպի ան կը վազէին: Ուրկի՞ց բուսան այդքա՞ն գինուորաներ, չհասկցանք: Կը վազէին կանչուածելով եւ զէնք պայթեցնելով: Մկրտիչ երկրորդ անգամ կրակեց եւ իր քաղաքի իրերն՝ կամուրջին ծայրերը գտնուող լամպերը ջախջախեց: Խաւար տիրեց ամէն կողմ, փոթոյրիկ, անձրեւ, գոռ ու դո՛ւ եւ զէնքի ձայներ խելայեղօրէն իրար էին խառնուած:

Նկատեցինք որ հակառակ իր հրամանին, զեռ տեղերնիս էինք: Յոյց տուած ուղղութեամբ յառաջանալ անհրաժեշտ էր, ուրկէ զէպի մեզ վազողներու ոտքի ձայները կը լսէինք: Անդի կողմը խճուղին էր, աւելի վտանգա-

ւոր: Մալահով մինակ ճամբան ուր կար, գետակը կը կտրէր: Պէտք էր ջուրէն անցնիլ: Երկու ոտտուժով հասանք եւ մտանք ջուրը: Յուրտ էր, ափոսներս սեղմած՝ յառաջացանք մինչեւ մէջտեղերը, ուր խորունկ էր ու հոսանուտ: Սօսակցութեանց ու ոտքի ձայներ լսեցինք ափերէն. չոքանք ջուրին մէջ, շունչ առնել կարենալու չափ: Երկու եղբրքներէն ալ վազելով մարդիկ կուզային բարձր խօսելով: «Այս կողմէն փախան, ես տեսայ», կ'ըսէր մէկը: «Երեք հատ էին», կ'ըսէր միւսը: «Այս կողմ՝ ոտտանայ իսկ չկայ», — կ'ըսէր ուրիշ մը: Եւ վազելով կ'որոշէին մինչեւ պահականոց երթալ. ու անցան հովի մը պէս:

Ելանք ջուրէն, վազեցինք քաղաքին ուղղութեամբ, ազատելու եւ տաքնալու համար: Ուէ ստուեր, ոտնաձայն կը ցնցէր մեզ, կը դողդոջայինք, հանգերձնիս սառիլ ըսկսած էր: Երբեմն վազելով, երբեմն պահուելով, հազիւ կէս գիշերին մեր որոշեալ տեղը հասանք: Քարացած մը նացինք: Մկրտիչ մեզմէ առաջ հոն էր, շորերը փոխած, անհոգ, բան մը չպատահածի պէս մեր երեսին կը խնդար: Եւ կարծես արգահատելով մեր վրայ՝ ըսաւ. «Այս կերպ ձեռնարկներու վերջինն է այս»: Իրաւ, անկէ վերջ այս կերպը ալ չփորձեցինք:

Մեր կիանքին գինը արժող եօթը կտոր զէնքերը ճամբու գրինք գէպի Ուրֆա:

Դարձեալ հանդարտած էր քաղաքը, բայց ոտտիկանութիւն եւ զինուորութիւն աչալուրջ կը հսկէին: Զէնքի համար կարգ մը արար տուներ խուզարկուելուն համար, արաքները փրփրած էին կառավարական պաշտօնեաներու ղէմ: Գրգռումը կը տարածուէր, որուն առաջքը առնելու համար խուզարկութիւնները դադարեցուն:

Ամբողջ ձմեռը եւ գարնան սկիզբը ձեռնարկ չըրինք միայն 2000-ի չափ փամփուշտ ծախու առինք անհատներէ: Զէնք ծախող չկար. ո՞վ կը համարձակէր կառավարական զէնք մը ծախու հանել:

Անգործութիւնը ջղայնացնել սկսած էր Մկրտիչը:

Կարծես մեզմէ բարկացած՝ ամբողջ տասնեւհինգ օր էր որ չէր երեւար: Վերջապէս, օր մը, ուշ գիշերին եկաւ. աչքերը անսովոր կը դառնային, տարօրինակ փայլով մը: Իր գէմքին արտայայտութեանց այնչափ վարժ էինք, որ չափ անգամներ լռելեայն կը կռահէինք իր միտքը:

Մեր «խեբ (բարի) ըլլայ Մկր, ի՞նչ կայ» հարցումին, պատասխանեց «չուտ մը հագուէ, դուրս պիտի երթանք»: Եւ աճապարանքով սկսաւ իր զինուորական ըզզետը փոխել: Միւսնոյն ատեն կ'ըսէր, թէ մէկը գտած է, որ 25 կտոր կարճ մալգէրներ ունի, իւրաքանչիւրը 500 փամփուշտով ու հատին գինը տասը ոսկի: Սոստացած էին զէնքերը ցոյց տալ: Պիտի երթայինք տեսնել զանոնք: Եւ եթէ հաւնէինք, գնին մասին պիտի համաձայնէինք: Ծախողը Օմար անունով հարիւրապետ մըն էր, որուն վաշտը Դամասկոս մեկնած էր, իսկ ինք իբր պահեստի հըրամանատար ֆիացեր էր Հալէպ, իր քարտուղարին՝ Սալիտ պէյի հետ: Ծառ մը բաներ գողցած էին զէնքերէ գատ եւ պիտի ծախէին: Նոյնպէս պատմեց, թէ ինչպէ՞ս, եւ որմէ՞ տեղեկացած էր իրողութեան եւ ինչպէ՞ս տեսակցած էր Օմար պէյին հետ:

Ի՞նչ մը վերջ հասած էինք բանուկ ճամբու մը վըրայ, չէնքի մը առջև՝ որ իբր զինուորական ահուժը կը գործածուէր:

Դողը սրտիս ներս մտայ Մկրտիչին հետ: Վաթսունէ աւելի զինուորականներ, տարբեր աստիճաններով, կը ըզբօսնէին, կը կարգային՝ ցրուած սրահին ամէն կողմը: Մկրտիչ, մի քանիները բարեւելով, յառաջացաւ գէպի անկիւն մը, ուր պատուհանի մը առջև մէկը նստած էր ճերկիւն մը, ուր պատուհանի մը առջև մէկը նստած էր ճերկիւն մը, ուր պատուհանի մը առջև մէկը նստած էր ճերկիւն մը: Բարեւելով, հարիւրապետի ուսնոցով: Բարեւելմ եւ վաշելուէ մէկըն էր: Բարեւեց զայն ու նշան ըրաւ ինձ մօտենալ. զիս ներկայացուց Օմար պէյին իբր հարուստ չէրքէզ մը, Պուսպուլե՞*) քաղաքէն, որ զէնքերը ծախու առնել կ'ուզէի. եկած էի անձամբ տեսնելու զէնքերը եւ,

*) Պուսպուլե՞ Հալէպի մօտակայ քաղաքներէն է, եւ ունի սոսուար չեքեք գաղթականութիւն մը:

եթէ հաւնէի, գնին մասին համաձայնիլ դժուար չէր: Հի-
ացած այս ներկայացման ձևէն, կը խոնարհէի իրը հաս-
տատում Մկրտիչի ըսածներուն: Եւ այսպիսով կրնայի ծած-
կել չփոթութիւնս: Ու Մկրտիչ սկսաւ լեզու թափել. հա-
յերէնի մէջ այնքան վարժ չէր, որքան արաբերէնի. եր-
կար խօսեցաւ. վերջապէս, հարիւրին տասն ալ ապահովեց
իրը միջնորդէք:

Օմար պէյ, որ համոզուած կ'երեւէր, կանչեց իրեն
տարեկից, կարճահասակ, մօնղօլ դիմագծով Սալիտ պէյը:
Երկու սպաները տեսակցեցան եւ համաձայնեցան զէնքերը
ցոյց տալ: Անմիջապէս ճամբայ ելանք զէպի իրենց տու-
նը, որ հեռու չէր:

Փոքրիկ բակով, միայարկ տուն մ'էր Պապի-ձընէյ-
նի մօտ: Մկրտիչ մշտեց զիս: Հասցեանք, որ տունը մարդ
չկար, մինակ իրենք կը բնակէին: Ներս մտանք. երեք
սենեակ եւ մէկ խոհանոց ունէր: Սրահը առաջնորդեցին
մեզ, ճրագը վառելէ վերջ: Թրքական քաղաքավարու-
թեամբ սկսանք, բայց չուտ մը նիւթին հասանք: Ըսին,
թէ ամբողջ զէնքերը հոն չեն, միայն մէկ հատ կար իրը
նմոյշ: Եթէ հաւնէինք, միւսները բերելը գիւրին էր: Սա-
լիտ պէյ գնաց զէնքը բերել միւս սենեակէն եւ 15 ըրպէի
չափ ուշացաւ: Մկրտիչի հետ մեր կասկածի նշանները փո-
խանակեցինք: Ես նստած էի ճիշդ փողոցի զբան զէմ,
դուրս գացող չկար, եւ ոչ ալ մատնութեան մը միտում
Օմար պէյի քով, որ մեծ հաճոյքով կը պատմէր, թէ ունի
մեծ քանակութեամբ հալած կարագ իւղ, թիթեղներու մէջ
լեցուած, օրմպուլ-նեղով գարի, ձիու պայտեր, գամբր եւն: Մ-
կրտիչ զինքը կ'իմանար եւ կը խոստանար բոլորը ծա-
խել, հարիւրին քսան միջնորդէքի փոխարէն: Վերջապէս
Սալիտ ներս մտաւ զէնքով: Մկրտիչ եւ ես նայեցանք
զէնքին. բնաւ գործածուած չէր: Սկսանք սակարկութեան
եւ տասը ոսկիէն չորսի իջանք: Դրամը վճարելով զէնքն
ու 1000 փամփուշտ առնելով մեկնեցանք, յաջորդ օրը
ամբողջ դրամը վճարելու եւ ամբողջ զէնքերը մէկէն վեր-
ցընելու պայմանով:

Յաջորդ օրը պատրաստ էինք: Վառապաննիս Սալիտ

էր: Ժամը տասին, գիշերը, պէյերուն տունն էինք: Ներս
մտնելէ առաջ ամբողջ թաղը խուզարկեցինք. մատնու-
թեան վախ չկար: Կառքը հեռուն կեցուցինք, եւ Մկրտիչ
մինակ ներս մտաւ: Տաս ըրպէ չանցած վերադարձաւ,
փրփրած ու ջղայնոր: Զէնքերը դեռ պատրաստ չէին: Կաս-
կածները կ'ամբանային մեր մէջ, մատնութեան մը մա-
սին: Խոստացած էին շաբաթ գիշեր անպայման յանձնել
միւս զէնքերը:

Այս անգամ կարգը Մկրտիչին էր շաբաթ օրուայ
ժամադրութիւնը չյարգել: Այդ օրը ցորեկ ու գիշեր հըս-
կեցինք: Կասկածնիս հաստատուեցաւ: Բայց միւսնոյն ա-
տեն զէպի տունը ուէ փոխադրութիւն ալ չեղաւ: Այսպի-
սով չորս օրեր հսկեցինք: Երբ ապահով եղանք, թէ վը-
տանդ չկար, որոշեցինք վերջին փորձ մըն ալ ընել: Կառք,
կառապան եւ ամէն ինչ կարգադրելով՝ ճամբայ ելանք:
Այս անգամ կառքը հեռունքը թողուցինք. Սալիտ հետ:
Բենիկը զոնապան թողով՝ Մկրտիչին հետ ներս մտանք:
Բարեններ փոխանակեցինք: Տրամադրութիւնները լաւ էին
մինչեւ այն ատեն, երբ հարցուցինք զէնքերը: Դարձեալ
ներողութիւն խնդրեցին եւ ըսին, թէ դեռ պատրաստ չէին:
Երբ դեռ Օմար պէյը խօսելու վրայ էր, Մկրտիչ, մէկէն
զոյգ տասնոցները քաշելով, հրամայեց ձեռքերը վեր վեր-
ցընել: Աչքերը, զէմքը արիւն կտրած էր եւ այնքան ըս-
պառնական էր, որ խեղճ թուրքերը, չուարած, ձեռքերնին
վեր վերցուցին: Ես ալ չուարած էի անոր այս վարուե-
լակերպէն, բայց վայրկեանին հետեցայ իրեն:

Մկրտիչ հրամայեց խուզարկել զիրենք: Սալիտի
վրայէն Պրավմիկնիկ ատրճանակ մը գտայ եւ գրպանս դրի:
Օմարի պղտիկ սուրը պատեանէն հանեցի: Սենեակին մէջ
երեք սնտուկ լեցուն փամփուշտ կար: Սալիտի գրպանէն
բանալիները առնելով, միւս սենեակները եւ խոհանոցը
աչքէ անցուցի: Խոհանոցին մէջ ցածիկ պահարան մը
կար գոց. բանալիով բացի. ներքնայարկ տանող սանդու-
խը բացուեցաւ, իջայ, լուցկի մը վառեցի եւ տեսայ սըն-
տուկները: Բացի մէկը, զէնքերն էին: Երկու հատ ափ եւ
մտաւ. որահը, ուր Մկրտիչ ձեռքերուն զոյգ զէնքերով

ամբեցուցած էր զոյգ մը պէյերը, որոնք, ո՛վ գիտէ, ինչե՛ր կ'անցնէին մտքերնուն. այնքա՛ն գորշ էր իրենց գէմքը:

Բերած զէնքերնուն ի տես. Օմար պէյ թախանձագին սկսաւ, թէ իրենք կասկածած են մեր վրայ, թէ մի գուցէ մենք խափիլի-ներ ըլլայինք: Երբ կը խօսէր՝ Մըկըտիչի շրթները գողգղալ սկսան: Գիտէի, թէ երբ շըրթները գողգղային, ալ դատողութիւն չէր մնար իր մէջ. վայրենի յը կը դառնար:

«Կեցիր, — ըսի, փոխանակ զէնքի, դանակներով գործենք. ձայնով մենք զմեզ մատնած կըլլանք»:

Վայրկեանէ մը պատասխանեց.

«Գնա՛ կողքը բեռ, տղաքը կանչէ, եւ վերցուցէք ամէնը, եւ այս շունները թող ինձ . . .»:

Տղաքը եկան, եւ կէս ժամ վերջ ամէն ինչ բեռցած երեք ընկերներով ճամբայ ելանք: Յետոյ վերադարձայ ներս, դուռը գոցեցի եւ Մկըտիչին հետ ամբողջ ժամ մը մեր սպառնալիքին տակ պահեցինք թուրքերը, մինչև որ ըստ մեր կարգադրութեան, տղոցմէ մէկը վերադարձաւ ապահով, թէպէտ բաւական ուշացաւ:

Վերջապէս, եկու մեր հսկայ բներկը: Երեք հոգի եղանք: Այն ատեն Մկըտիչ հրամայեց կապել Օմարին ձեռքերը եւ շտքերը, նոյնպէս բերանը, մինչ ինք Խալիտին կը հակէր: Վերջէն զայն ալ կապեցինք, եւ Մկըտիչ քառոյ մը խօսեցաւ անոնց.—

«Վեհանձն մարդիկ ենք մենք. ձեզ կըսանք կտոր կտոր ընել ու հեռանալ: Բայց չենք ուզեր ընել: Դուք մեր վրայ կասկածեցաք, մենք ալ ձեր վրայ, հիմա յաղթականք մենք ենք: Ու կ'երթանք վստահ ըլլալով, որ մեր աւարը տեղը հասած է: Եւ ձեզ կապուած վիճակի մէջ պիտի թողունք. մինչև քակուիք, մենք ալ ազատած կ'ըլլանք իսկ ձեր քակուելէն վերջը յայտնի պիտի ըլլայ, թէ գո՛ւք էք մատնիչները, թէ մենք. այն ատեն վա՛յ մատնիչներուն»:

Հովի պէս մեկնեցանք անկէ:

Յուրթի աւար էր — 26 կարճ մալգէրներ, 15000-էն

աւելի փամփուշտով:

Հրաշալին այն էր, որ այս ամբողջ զէնքերը եւ փամփուշտները մաս առ մաս Ուրֆա փոխադրողը միս միշակ Մկըտիչէ էր: Ծպտուած արաբ իշապանի մը պէս, զէնքերը կը դնէր յարդով լեցուն երկու պարկի մէջ, եւ իշուն բեռցած ճամբայ կ'իյնար: Ամբողջ ամիս մը ճամբորդեց: Էջերը եւ պարկերը Ուրֆա շահով կը ծախէր, Հաւէպ կուգար նորը ծախու կ'առնէր, մինչև որ լմնցուց վերջին փամփուշտը:

Պալքանեան պատերազմին, Միջագետքէն, Պաղատէն ու Պաղեստինէն եկող զինուորներուն համար Հալէպը կեդրոնատեղի մըն էր. հոն վարժուելէ եւ զինուելէ վերջ, զէպի ճակատ կը ղրկուէին:

Մկըտիչ ալ Հալէպ էր, եւ ուսումնասիրած էր թուրք բանակի փոխադրութեան միջոցները: Գիտ'ր անոնց պաշտպօղուք, թափփուք գնացքը ճամբու ամբողջ երկայնքին, եւ կ'իմանար, թէ ի՞նչ ճամբով եւ զէպի ո՞ւր կ'երթան:

Իր խմբով անոնց հետքին վրայ էր, երբեմն իբր զինուոր, երբեմն իբր սպայ, ըստ յարմարութեան: Գրպանը ունէր սպայի ուսնոցներ, իրենց աստիճաններով: Ուէ հանդիպումի՝ ճարպիկօրէն կը փոխէր այդ աստիճանները. միշտ զիմացինէն աստիճան մը բարձր երևնալով՝ բարեկիցները կուտար զայն, կը հարցաքննէր, մինչև որ գործը կը կատարուէր:

Հետեակ, յողնած, ետ մնացող զինուորներուն համար հայր մըն էր ան. կը հրամայէր մեզ անոնց զէնքերը վերցնել ի՞նչ յօժարութեամբ կուտային, թեթեւացած շաւուրակելու համար իրենց ճամբան: Երբ բաւական բեռնաւորուած կ'ըլլայինք զէնքերով, ետ մնալու կարգը մեզ կուգար: Մկըտիչ կը հրամայէր թուրք սպայի մը պէս եւ զինուորները յառաջ կը քշէր, մինչ մենք նպաստաւոր վայրկեանի մը, ճամբայէն կը շեղէինք, բյուրի մը ետին կամ փոսի մը մէջ կամ թուփերու տակ պահելու մեր հա-

ւաքած զէնքերը:

Գիշ լիւրջ ուրիշ խմբի մը ետեւէն էինք: Այսպէս, ամբողջ ճամբու. երկայնքին: Կայանի մօտ կը վերադառնայինք: Գիշեր ատեն, մեր պահածները կը կեդրոնացընէինք հետու, մեզ ծանօթ տեղ մը: Քանի՜, քանի՜ անգամներ կը կնեցինք այս խաղը, Հալէպէն մինչև Պէյլան եւ Իսքէնտէրուն, երբեմն հետիոտն, երբեմն ձիաւոր:

Օր մ'ալ կառքի մը ծրագրիլը յղացաւ Մկրտիչ: Կառք, կառուպան, կազմածներ, ամէն բան պատրաստ էր արդէն: Ինք չափուե-ի աստիճանով, մեռէ՛ք՝ իշ թափթփուք զինուորները: Հասկաքաղի փոխադրութեան օրերնիս էր այդ օրը, որ դէպի Հալէպ մեր վերադարձին արիւնով ալ մկրտուեցաւ:

Հալէպի խճուղիին վրայէն դէպի մեզ եկող կէտեր մը հշմարեցինք: Շատ զղջացինք, որ զարտուղի ճամբաներով չգացինք, մանաւանդ ցորնկ ատեն: Մկրտիչ կը կարծէր, թէ անպատճառ նկատուած էինք: Կառքը ետ դարձուցինք ու կեցանք և ըրինք մեր որոշումները: Դէպի մեզ եկող խմբին՝ ձորակ մը իջնելով մեր տեսութեան կորսուելէն օգտուելով, Մկրտիչ երկու ընկերներով մօտակայ քարտարուտներուն մէջ դիրք առաւ: Խաչօին հետ հանեցինք: Կառքին անիւը, ու սկսանք մեր կեղծ նորոգումին:

Վերջապէս, խումբը հասաւ մեզ, քանի մը սպաններ եւ 100-ի չափ զինուորներ էին, 30-40 ռազմամթերքով բեռնուած ջորիներով եւ երեք գնդացիներով: Հարիւրապետ մը յառաջ եկաւ դէպի մեզ եւ հարցուց, թէ ի՞նչ եղած էր, ո՞ւր կը տանէինք այդ զէնքերը, ինչո՞ւ մինակ էինք, ո՞ւր էին մեր պահակները եւ դեռ նման հարցումներ, որոնց յաջողօրէն պատասխանեցինք ըստ մեզ տուն տրուածին: Կ'երևի, թէ մեր պատասխաններէն գոհ մնաց որ հրամայեց երկու զինուորներու պահակ մնալ մեր քով, եւ մեզ օգնել մինչև յառաջիկայ կայանը, ուր պիտի իջնէինք իրենք:

Այս անկոչ պահակները երկու թրքախօս անասու-

ցիներ էին, մեզ հետ աշխատեցան, քրտնեցան: Ամբողջ զէնքերը քանի մը անգամ վար առինք, եւ յետոյ կրկին չարեցինք, նախ ժամանակ չահելու, որ խումբը հեռանայ, եւ երկրորդ, որպէսզի Մկրտիչ երևնար: Որոշումնիս մինչև հող էր, անկէ անդին ի՞նչ ընել, մենք ալ չգիտէինք: Բայց Մկրտիչ կը յամառէր ձայն չտալ: Շատ ճամբայ ունէինք դեռ մինչև Հալէպ: Հապա սա երկու պահակները: Իսկ եթէ ուրիշ խումբերո՞ւ հանդիպէինք:

Անտանքի էր մեր վիճակը: Եւ որոշեցինք Մկրտիչը միջամտելու ստիպել, կառքին անիւը տնիւր դրինք, ի մեծ ուրախութիւն զինուորներուն, եւ Հալէպի հակառակ ճամբան բռնեցինք: Պահակ զինուորները առջևէն կ'երթային խօսակցելով: Յանկարծ զէնքեր որոտացին, եւ մեր առջևի զինուորները դիտապատ ինկան: Մկրտիչ երեցաւ իր ընկերներով: Սրտնեղած էր: «Ժամ մըն է որ ձեզի կը ըստպասեմ, որ ճամբայ ելլէիք», — ըսաւ: Ինչ որ է: Քաշեցինք երկու դիակները քարերու ետին, հողով եւ քարով գոցեցինք արիւնի հետքերը ու սրաըշաւ ճամբայ ելանք դէպի Հալէպ, այս անգամ զարտուղի ճամբաներով:

Առանց միջադէպի հասանք. զէնքերը պահեցինք քաղաքէն դուրս, մաս առ մաս հերս առնելու համար: Կառք ու կազմած ոչնչացուցինք եւ որոշեցինք այս քաղաքովար կողոպուտին ալ վերջ տալ:

1912-ի Պալքանեան պատերազմին, թրքական բանակներուն անփառունակ պարտութիւնները մեծ յուսալքում յառաջ բերած էին մինչև ներքին զաւառները: Դատաւթութիւնը վարակած էր ամբողջ բանակը, բարձրաստիճան սպաններէն շատ մը մինչև յետին զինուորը: Կաշառակերութիւնը կը քայքայէր կարգուսարքը. խուճապ էր ամէն տեղ...

Այս էր զինուորութեան վիճակը Հալէպի մէջ, Պալքանեան պատերազմի զինադադարի նախօրեակին:

Իսկ բանակի պիտոյքները, պաշար, ռազմամթերք և փոխադրութեան միջոցներ ցրուած էին քաղաքին մէջ:

ու գուրսը, տառներու մէջ, վրաններու տակ: Անոնց հըսկողութիւնը յանձնուած էր անօթի գայլերու, որոնք ամէն սրբութիւն վաճառքի հանած էին, իրենց անկուշտ որկորը լեցնելու համար: Պահեստի ու Քաղաքապահ խումբերը, որոնք մարզանքի համար Հալէպ կեդրոնացուած էին, օրինակելի պաշտպանութեամբ վաճակուած էին:

Այս երանելի օրերուն, պահեստի խումբերուն կը պատկանէր մեր Մկրտիչն ալ: Յանգզնութիւնը, հնարամտութիւնը հանգէս էր հանած ան, եւ հակառակ բոլոր զրկանքներուն, չէր ուզեր դասալիք ըլլալ: «Պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալու ձիւղ ատենն է», — կ'ըսէր: Հասած գինուորէն փամփուշտ կը գնէր, որոնք իրենց ունեցածը ծախելէ վերջ, իրարմէ կամ պահեստի կեդրոններէն կը գողնային:

Այդ ատեն մէկ փամփուշտի գինը իջաւ հինգ փարայի, հինգ հատը մէկ հացի...

Բարձր գիւղերականութիւնը ամիսներ վերջ գտաւ ինքզինք, եւ սկսաւ պատերազմական պիտոյքները կեդրոնացնել որոշ կայաններու մէջ: Զէնքի եւ ռազմամթերքի համար որոշուած էր Հալէպի հսկայ բերդը:

Մկրտիչ մասնակցեցաւ դէպի բերդը փոխադրութիւն ընող պահակներուն, «եւ երթանք» ընելու համար: Օրեր տեղոյ այդ տաժանելի գործը արդիւնք մը չտուաւ, բայց անով պատեհութիւնը ունեցաւ ուսումնասիրելու ամբողջ բերդն ու շրջակայքը եւ զայն եզերող թաղերն ու փողոցները:

Հալէպի բերդը իր վիթխարի կազմովն ու տարածութեամբը քաղաքի կեդրոնէն հսկայ շրջան մը կը զբաւէ: Բնական բլուր մըն է ան, արհեստականօրէն ամրացուած, շրջապատուած է լայն խրամատով մը, պաշարութիւն ատեն ջրով լեցուելու համար: Դէպի գուրս մինակ ձամբան ամրակուռ կամուրջ մըն է, լայն խրամատին վրայէն ձգուած, պարսպապատ դռներով: Անոր կիսաւեր աշտարակներն ու քանդակուած կամարները, սիւնները, վիթխարի դռները, ոլորապտոյտ, գաղտնի անցքերը, ջրամբարներն ու հոսուն ջրի ջրհորը, անոր ջրմուղին հին



ՍԿՐՏԻՉ ԵՕԹՆԵՂԲԱՐԵԱՆ
(Թրքական սպայի տառգով)

դարերու վսեմ ճարտարապետութեան անմեռ կոթողներ են։
Հայն ալ իր քրտինքի բաժինը պէտք է ունեցած
ըլլայ հոն, քանի որ կանգուն մնացած չարմարէ կամար-
ներու քանդակներուն վրայ կ'երևին հատուկաւոր հայերէն
տառեր, անխղճօրէն չարգուած ու քերթուած...

Այս անառիկ բերդին հսկողութիւնը կամուրջի կող-
մէն է, որը կը պահպանուի քանի մը կարգ պահակներով։
Հասարակութեան համար մուտքը ի սպառ արգելուած է։
Իսկ Մկրտիչ, իբր զինուոր, մուտ գործեց հոն և օրերով
մանրակրկիտ քննեց, յանդուգն ձեռնարկի մը ծրագիրը
պատրաստեց եւ իր ընկերները կանչելով պատուիրեց ձե-
տեկալը։—

— Երկու ընկերներով լուցկիներ, մոմեր ու մի
քանի կտոր խուզարկութեան գործիքներ առէք, բերդի հա-
րաւային կողմէն, աննշմար կեւով, իջէք գէպի խորա-
մատին մէջտեղ բարձրացող կիսափուլ աշտարակը և ըս-
կեցէք որոնել գէպի բերդը տանող ներքնուղիի մը մուտ-
քը։ Ես գտած եմ, կարծեմ, ճամբայ մը, որ այդ աշտարա-
կը կ'իջնէ։ Այսպէս, այս գիշեր դուք գրտէն, ես ներսէն,
փնտոնեք ճամբան։ Եթէ պատահի, որ իրար հանդիպինք,
ծրագիրս յաջողած է, եւ այս՝ մեր զուլ-գործոցը պիտի
ըլլայ։ Բերդի հսկողութիւնը մինակ կամուրջի և դռներուն
վրայ է, անկէ ներս՝ տունիս չափ ազատ է, եւ ափիս պէս
գիտեմ։ Այս գիշեր ժամը մէկին սկսինք մեր խուզարկու-
թեան։

Ու մոհեր ու երկար պարանոցներ առնելով՝ մեկնե-
ցաւ։

Ըստ մեր խոստման, այդ գիշեր պէտք եղած իրե-
ղէններով, առանց միջադէպի, որոշեալ աշտարակին մէջն
էինք, ճիշդ ժամը մէկին։ Ուարժափելով իջանք մինչև ըս-
տորին յարկերը։ Երբ վստահ եղանք, թէ մեր լոյսերը դըր-
սէն չէին կրնար տեսնուիլ, վառեցինք դահուք։ Ինքզինք-
նիս գտանք չբջապատուած թանձր պտտերով, նեղ անց-
քերով, պզտիկ սրահներով, գուրի մը չափ խոնաւ ու
ցուրտ վայր մը։ Կողմացոյցնիս ցոյց կուտար բերդի ուղ-
ղութիւնը. բայց մեր փնտոտութեան ի դուր էր գէպի այդ

կողմ ճամբայ մը գտնելու: Հսկայ քարերով թանձր պատ
մը կար վերէն մինչև վար:

Աշտարակի երկրորդ յարկի սրահներէն մէկուն մէջ,
բերդին հակառակ ուղղութեամբ, մինչև ատաստող դիզած
քարակոյտի մը տակէն, լայն ու մաշած երկու աստիճան-
ներու երևումը քաջալերեց մեզ քիչ մը: Եղբայացեցինք
թէ այդ աստիճանները պէտք է յանգէին անցքի մը կամ
զաղտնի սրահի մը: Եւ սկսանք հերքել իման աշխատանքի
մը, ստուգելու համար մեր ենթադրութեան ճշմարտու-
թիւնը:

Ժամ մը վերջ մաքրուած էին աստիճանները, եւ
գտած էինք հսկայ կամարակապ դուռ մը, տաշուած քա-
րերով ու շաղախով գոցուած: Մեզ համար աւելի տաժա-
նելի եղաւ անկէ քար մը խշկը, քան ամբողջ քարակոյ-
տին տեղափոխութիւնը:

Բացուած մուծ ծակէն ներս սողոսկեցանք: Ենթա-
դրածնուս պէս, դռնի վեր անցք մ'էր, բայց, կէս չըջան մը
ընելէ վերջ, դարձեալ մեր ճամբան փակուեցաւ նախոր-
դին պէս տաշուած քարէ պատով մը: Կողմնացոյցը քերդի
կողմը ցոյց տուաւ: Զլատիչ յոգնութիւնը մոռնալով, գոր-
ծի սկսանք: Հակառակ խոնարհութեան՝ մեր քրտինքը կը
վազէր: Հազիւ քարի մը չըջագիծը պեղած էինք, երբ
հարուածներու ձայներ լսեցինք: Սպասեցինք կրկնուելուն,
մեր ծակելիք պատին հակառակ կողմէն հարուածը կրկի-
նուեցաւ, մենք ալ պատասխանեցինք: Մկրտիչն էր: Այն-
պէս մը խանդավառուած էինք, որ, եթէ հսկայ ապտոած
մըն ալ ըլլար մեր գիմացը, դարձեալ պիտի ծակէինք դայն:

Կէս ժամ վերջը խոշոր աստիճաններէ վեր բերդը
կը բարձրանայինք: Երկու հարիւրէ աւելի աստիճաններէ
բարձրանալէ վերջ, բոլորակ սրահի պէս վայր մը հասանք
ուր մեր ճամբան դարձեալ գոցուեցաւ: Աշխատանքէ որ
ջարդուած էինք մենք, մայրիկեցանք. մոմերնիս կը ըսպա-
ռէր. կէս գիշերը անցած էր, մինչդեռ նոր պատեր կային
ծակելիք: Այսպէս շուտաւ՝ յարձակեցանք Մկրտիչի վրայ,
հարցնելով, թէ ինք ուրկի՞ց, ո՞ր ճամբայով եկաւ: Մը-
կըսիչ ժպիտով ցոյց տուաւ պարան մը, որ մեր կեցած

սրահակէն վեր ուղղահայեաց կը բարձրանար եւ մուծ
տեղէ մը կը կախուէր:

Ու պատմեց.—

— Խուզարկութեան միջոցին, հանդիպած էի շատ
մը ջրամբաւերու, որոնք ջրով լեցուն էին: Օր մը հատ
մը տեսայ, որուն բերանը երկու հսկայ քարերով գոցուած
էր, հակառակ անոր որ այդ ջրամբարը պահակներու զոր-
ծածութեան համար աւելի մօտ էր քան միւսները: Հե-
տաքըքուեցայ, թէ ինչո՞ւ լցուած էր այսպէս: Երկու քա-
րերու ճեղքէն խիճեր նետել սկսայ, ցամքած էր: Մանկու-
կան քմահաճոյքով մը խիճեր նետել շարունակեցի. անոնց
տարօրինակ արձագանգները ուշադրութիւնս զրաւեցին:
Աւելի մեծ քարեր նետեցի, արդեօ՞ք . . . Այո՛, անոնք
աստիճաններէ վար կը զլւրէին: Անմիջապէս ստուգելու
ձեռնարկեցի: Թուղթեր հաւաքեցի, ոլորեցի, բռնկեցնելով
վար նետեցի, եւ որոշ տեսայ աստիճաններ, որոնք զէպի
վար մուծին մէջ կը կորսուէին: Անոր երկարած ուղղու-
թեամբ վաղեցի, գէպի բերդին պարիսպը՝ խրամատին մէջ
տեսայ հսկայ աշտարակը: Այս բերդին գաղտնի անցքն ըլ-
լալու էր գէպի դուռը: Այլ յաջողած հնք. ճամբանիս հար-
թուած է: Այս անցքէն ղէնք կընանք փախցնել: Զէնքի
ամբարներէն վրայ հսկողութիւն չկայ, եւ անցքին ալ
մօտ են անոնք: Ուրեմն գործի՛: Դուք վերադարձէք ձեր
ճամբով, ես ալ իմ պարանէ կամուրջով: Հանգստացէք,
վաղը կը տեսնուինք եւ մեր վերջին կարգադրութիւնները
կ'ընենք:

Յաջորդ օր մշակեցինք մեր յատակագիծը: Պատ-
րաստեցինք պարանէ սանդուխ մը, բարակ ու ամուր չը-
ւաններ, սղոյսատէ սղոց մը (պատուհանին ձողերը սղոցե-
լու համար): Գործերն ալ բաժնեցինք հետեւեալ կերպով.—
ա) թաքստոցներ պատրաստել, բ) փոխադրութեան միջոց
հայթայթել, գ) ուրիշ յարմար ընկերներ գտնել: Ամէն
ոք սկսաւ իր բաժինը կատարել:

Շաբաթէ մը պատրաստ էինք արշաւանքը սկսելու:

Ըրինք մեր հանդիսաւոր երգումը: Ձախորդութեան մը պարագային՝ կռուիլ, փախչիլ, ձեռք չիշնալու համար հէ-
րոսաբար մեռնիլ: Գաղտնիքի յայտնութեան մը կամ մատ-
նութեան մը պարագային, ամէն ոք վրէժխնդիր՝ մատ-
նիչ ընկեքին: Բացարձակ հնազանդութիւն՝ խմբապետին:
Խմբապետն Մկրտիչն էր:

1913 փետր. 24-ի գիշերը, անձրևոտ ու ցուրտ, աշ-
տարակի ներքնողիէն, պարանէ սանդուխով կը բարձրա-
նայինք դէպի բերդը: Թանձր էր մութը, մէզը մռայլ, մե-
զի պէս եւ բնութիւնը մասնակից մեր ձեռնարկին: Կէս
ժամէն, պահեստատան պատուհանին երկաթ ձողերը սղոյ-
ցած էինք: Անկէ անդին, բանալ պէտք էր տախտակէ
փեղկերը, որոնք մեր ճնշումին կամաց կամաց տեղի տը-
ւին. եւ հազիւ կէս մը բացուած էին, երբ ծանրութեան
մը վար իշնալուն թնդիւնը ցնցեց մեզ:

«Անցքին մօտ, քարերու կտին», — Մկրտիչի հրամա-
նը վայրկեանապէս կատարուած էր:

Ինկող ծանր առարկային ձայնը, որքան որ զօրա-
ւոր, հովի սուլումներուն եւ անձրևի տարափի ձայներուն
մէջ կորսուեցաւ բարեբախտաբար: Դարձեալ յառաջ ան-
ցանք, վստահ ըլլալով, որ բնութիւնը պահակութիւն կ'ը-
նէր մեզ համար:

Մկրտիչ պահեստատան տեղեակ, ներս սողոսկեցաւ
պատուհանէն, զոյգ, զոյգ դուրս կուտար զէնքերը, ամ-
բողջն ալ հինգ կրականոց չափի ինք: Պարանէ սանդուխին
մօտ դէզը կը բարձրանար: Մկրտիչ գտած էր վեց հատ
գնդացիներ: Երկար ժամանակ վատնեցինք անոնցմէ գո-
նէ մէկը վերցնել, բայց չյաջողեցանք եւ յետաձգեցինք
ուրիշ առիթի մը: Դուրս հանած զէնքերն իս բաւ համա-
րելով, պատուհանը գոցեցինք հինին պէս: Սկսանք զէն-
քերը վար իջեցնել պարանով կապած դէպի աշտարակը,
անկից ալ մեր պատրաստ կառքը: Ծամբայ ելանք, երբ
աւջալոյսը կը ծագէր: Մկրտիչը ձիաւոր էր, հարիւրապե-
տի համագլխատով, հրամաններ կուտար կառապան Խաչօին
եւ կառքին ետեւ կեցող երկու սուինաւոր պահակներուն: . .

Առանց միջադէպի, նոյնիսկ առանց մաքրու մը

հանդիպելու, հասանք քաղաքէն դուրս գտնուող մեր ա-
ռաջին կայանը, երբ արեւը ծագելու մօտ էր: Զէնքերը
գետնեցինք քարայրներու մէջ, բերանները քարերով
գոցեցինք: Երբ դուրս եկանք, խմբապետը պատուիրեց
մեզ. «Գացէք՝ հանգչեցէք, գիշերը պէտք է որոշուած թա-
քստոցներու մէջ ամբարենք աւարը»:

Ու մեկնեցանք տարբեր ճամբաներով:

Այդ օրը, ցորեկին, Մկրտիչ բնաւ հանգիստ չառաւ.
նախ բերդը այցելեց, հոն մեր հետքերը ոչնչացուց, ամէն
ինչ նախկին վիճակին վերածելով: Հոն ու անկէ դուրս,
ամբողջ ճամբու ընթացքին, նկատող եւ կասկածող չէր
եղած, բայց դարձեալ մինչև իրիկուան մութին, հսկած էր
մեր զէնքերու առաջին կայանին շուրջ:

Այդ գիշեր չորս թաքստոցներու մէջ ամբարենքինք
մեր կողոպտուոր, 103 հատ կարճ Ձափիլ մովզէրներ...

Զեռքերնուս տակ եղածները պահելու եւ փոխադը-
րելու համար զբաղած ըլլալով, գնդացիները վերցնելու
հրազիրը յետաձգեցինք. իսկ երբ ի վիճակի էինք, խոն-
դիրը երևան ելած էր:

Աչալուրջ զինուորականութիւնը 1913 մայիսին էր
որ նկատեց զէնքերու պակսիլը, երբ պահեստի խմբերը
ցրուած էին արդէն, եւ Մկրտիչ աղատ էր: Դեռ անկից
երկար առօրէն վերջն էր, որ պատուհանի ձողերուն սղոյցի-
լը նկատելով, բերդապահ զինուորներն եւ ուրիշներ ձեռ-
բակալուեցան: Մեր մասին մազի չափ կասկած չկար: Բայց
մատնութիւն մը երևան հանեց աշտարակի գաղտնի ճամ-
բան ալ, ձեռնարկողներն ալ, թէև կառավարութիւնը դա-
նոնք չկրցաւ ձեռք ձգել բնաւ...

Մէր ձեռնարկէն առաջ, միևնոյն բերդէն դարձեալ
միառն երկար մազիկներ էր վերուցած Մկրտիչը, զա-
նոնք բերդի պարիսպէն վար կախելով, եւ զոյգ, զոյգ
փոխադրելով: Այս գանդաղ եւ գոռաբին գործն ալ յաջո-
ղութեամբ կատարած էր, բայց ընկերներու անհամաձայ-
նութեան պատճառով չէր շարունակած:

Զէնքերը յափշտակելը այդչափ մեծ խնդիր մը չէր
Մկրտիչի համար, որքան զանոնք պահելն ու իւրացնելը:

Կատուէն ինչպէս իր ձագերը տեղէ տեղ կը փոխէ շարունակ, նոյնպէս ալ մենք այսօր ապահով կարծած մէկ թաքստոցներս, վաղը վտանգաւոր կը նկատէինք: Բաղաքի մէջ, փոխադրութիւններու համար, ընդհանրապէս կը գործածէինք հակի ձեռք կապոցներ, որ խաչօն կը փոխադրէր կառքով կամ կոնախով: Երբեմն իբրեւ զինուոր կ'ընէինք փոխադրութիւնը, երբ վտանգաւոր դարձաւ, երբ գաւիտ չափու ռիւնքերու հակողութիւնը չատցաւ: Փոքր թուով զէնքերու փոխադրութիւնը կ'ընէինք, վերաբերուներու կամ ապաւենբու տակ պահելով:

Խնդիրը աւելի դժուարացաւ, երբ զէնքի գողութիւնը երևան ելաւ: Բայց խիստ խուզարկութիւններու ժամանակ, արդէն անոնց մեծ մասը Ուրֆա փոխադրուած էր, մաս մըն ալ Տիգրաւակերտ, Ս. . . ու Զէյթուն: Կը մնար 25 հատ՝ վստահելի թաքստոցի մը մէջ պահուած:

Խուզարկութիւններու ատեն ձերբակալուեցաւ հայ մը, որուն տունը իբրեւ թաքստոց գործածած էինք: Իբրտունէն մեծաքանակ փամփուշտ գտնուեցաւ: Վատը գողացած փամփուշտները ծախած պարագային օձիքը ձեռք տըլած էր:

Նկատելով որ խոստովանութիւններ կ'ընայ ընել՝ մեր գաղտնի փարօլայով հեռագրեցի Մկրտիչին, որ Ուրֆա կը գտնուէր: Որոշ հասկցած էր վտանգը, եւ 24 մամէն Հալէպ հասաւ: Մի քանի վստահելի հայերու ծախեցինք, 14 հատ կրկին Զէյթուն ղրկեցինք. մնացեալ երեք հատն ալ ինք վերցուց, արարական տարազով ծաղուեցաւ, հեծաւ ձին և զէպի Ուրֆա ճամբայ ելաւ արեւմարին:

Տուն սկսայ վերադառնալ հանգիստ սրտով, թէ ա'լ մամէն ինչ մաքրուած է: Բայց կը սխալի: Մութը հաղիւ կոխած էր, քաղաքի արեւելքէն ժխոր մըն էր փրթաւ: Հասկցանք խնդիրը: Մկրտիչ կը նկատուի պահականոցէ մը, կ'ուզեն կեցնելով ձերբակալել զինք: Մկրտիչ կը մտրակէ ձին, ժանտարմները զէնքի կը դիմեն, ան ալ ստիպուած կը պատասխանէ, երկու ժանտարմ կ'սպաննէ եւ երեք ալ կը վիրաւորէ եւ, չփութութենէն օգտուելով կը փախչի:

Պատմողները, առանց գիտնալու, թէ ո՞վ էր ընողը,

աքաբի մը մասին կը խօսէին, անոր նշանառութիւնը կը փառաբանէին և ձին կը զովէին:

Տուն հասնելուս, եթէ մեր Հայկ Նահապետը տեսնէի, այնքան պիտի չգարմանայի, քան երբ տեսայ Մըկրտիչը, ինձմէ առաջ տուն հասած եւ հանգիստ նստած:

Պատմեց մամէն ինչ: Տրամաբանած էր, թէ կոխէն վերջ բնականաբար ամբողջ ճամբաները պիտի խուզարկէին, ձիաւորներ պիտի ղրկէին, ուստի մամէնէն ապահովը կրկին քաղաքն էր նկատած: Բնաւ մէկուէն մտքէն չպիտի անցնէր, թէ քաղաքէն մինչև հեռու տեղեր հետապնդողը դարձեալ քաղաք պիտի վերադառնար:

Երեք օր սպասելէ վերջ, Մկրտիչ կառապանով Ուրֆա վերադարձաւ:

Ժամանակ մը վերջ, հասարակութիւնը կը խօսէր Մկրտիչի շարժումներու մասին: Կատարութենէս կը ճաթէի: Գաղտնիքը երևան հանողներ կային, բայց դժուար էր ըստուզել զանոնք:

Օր մը իմ տունս պաշարեցին ու խուզարկեցին: Ոչինչ չգտան: Մկրտիչի մասին հարցուիորձեցին: Զայն չի ճանչնալ կեղծեցի: Յետոյ, իրմէ հեռագիր առի. հոն ալ խուզարկութիւն կար. քաղաքը վրդովումի մէջ էր: Բայց մինչև ընդհանուր պատերազմ զայն չկրցին ձեռք անցնել, ոչ ալ անոր մէկ զէնքը կամ փամփուշտը: Ի բաց առեալ այն սնտուկ մը փամփուշտը, զոր գողցած էր հայրենակից մը և որուն պատճառաւ բանտին մէջ քաւեց իբր մեղքը մինչև 1918-ի զինադադարին . . .

Զմոռնամ այս առթիւ յիշատակել Մկրտիչի ուրիշ մէկ ճարպիկութիւնը: Շատերու առասպել պիտի թուի, բայց անոր մէջն է Մկրտիչի բնաւ ձերբակալուելուն գաղտնիքներէն մին: Ուէ անկիւնաւոր պատէ, հոգ չէ որքան ալ բարձր ըլլար, ան, ոտքերով, ծունկերով ու ձեռքերով այնպէս մը շուլլուելով վեր կ'ելլէր, որ տեսողը կը հիանար: Իսկ աւելի տարօրինակը, այդ դիւրին մէջ, սուսանելի ձիգերով մինչև երկու լիտր, այսինքն՝ 12 օգգա

ծանրութիւն կրնաւ վերցնել ակոսներովը խածած:

Օր մը երկուական զէնք վերցուցած մեր վերաբերուին տակ՝ կը փոխադրէինք: Որտեղ հակողութիւն կար: Երկար փողոցի մը մէջ չըջիկ պահակներու ոտնաձայներ լսեցինք: Ուղեցինք ետ դառնալ, բայց մեր ետեւէն շատ մարդիկ կուգային, բարձրաձայն խօսակցելով: Հապճեպ ետ դառնալը կասկած պիտի տար, գուցէ վտանգութիւնք: Մը կրտիչ վայրկենաբար զէնքերը ի մի հաւաքեց, խածաւ փոկերէն և շուրջը բացաւ անկիւնէն ի վեր, հրամայելով ինձ ճամբաս շարունակել:

Պահակները հասան, զիս և ետեւէն եկողները խուզարկեցին, սպառնացին, թէ ուրիշ անդամ առանց լապտերի դուրս ելլելու չենք, մինչ ան մեր գլխուն վերեւ էր, մութին մէջ ճանճի պէս պատին փակած . . .

Ահա այսպիսի մէկն էր Մկրտիչ:

Մկրտիչ Հալէպի բերդէն յափշտակած զէնքերէն մաս մը Սասուն փոխադրելու ժամանակ իբր քիւրտ հիւր կ'ըլլայ Գարաճատաղի կոչուած շրջանը: Այս շրջանին վերայ վստահութիւն ունէր, որովհետեւ այս շրջանի քիւրտները աւելի հայերու մօտ էին քան թուրքերու:

Հիւր եղած տան մէջ չափի մը կը նշմարէ: Կը հետաքրքրուի զէնքը տեսնել, տան տիրոջմէն կը խնդրէ ցուցնել զէնքը, որովհետեւ զէնքը շատ կը սիրէ և կը հարցընէ գինը եւ եթէ կարելի է նոյն չափիէն հատ մը ձառել: Տանտէրը սիրով ցոյց կուտայ և կը պատասխանէ՝ «շատ դիւրին է ձառել, իմ անունովս կը ներկայանաս Տիգրանակերտ, Տիգրան աղային, անմիջապէս հատ մը կ'ստանաս, տասներկու օսմանեան ոսկի փոխարէն»:

Մկրտիչ կը ցնցուի, բայց ինքզինքը կը զսպէ: Առջին մտածումը կ'ըլլայ այս զէնքը այս տունէն վերջընելու միջոցը գտնել, ասկէ չհեռացած: Տունէն դուրս կ'ելլէ, կ'ուսումնասիրէ տան բոլոր արտաքինը: Ծրագիրը պարտաստ էր: Այդ օր կը հեռանայ գիւղէն. մօտակայ գիւղակի մը մէջ կը գիշերէ. երկրորդ գիշերը կը մօտենայ

իր հիւրընկալին տունը: Դռնը տեղէն կը հանէ. զէնքը կախուած տեղէն վար կ'առնէ. երկու կարգ փամփշտակալով կը հեռանայ:

Ուրֆայէն ճամբայ ելած էր, կը վերադառնայ Ուրֆա: Յիշեալ հայը՝ որ այդ օրերուն Հալէպ կը գտնուէր, նամակ մը կ'ստանայ Մկրտիչէն, որ անմիջապէս Ուրֆա գոյ: Նամակը ստանալէն երկու օր վերջ Մկրտիչ Ուրֆա գէն կը մեկնի զէնքի Հալէպ: Զարմէլիքի խանին մէջ կը հանդիպի Տիգրանին: Կը պահանջէ թիւ այսինչ զէնքը՝ որ կ'օժտէն կ'ուզէ անպայման վերադարձնել: Տիգրան նեղ դուրսէն կը մատնուի: Մկրտիչ զէնքին մէքանիզմը հանելով ցոյց կուտայ և կ'ըսէ՝ «Այս զէնքը առնող զազան կը ճանչնա՞ս» Տիգրան պատասխան չտար: Մկրտիչ կը հըրաւիրէ խանէն դուրս ելլել: Խանէն բաւական կը հեռանան, երբ Մկրտիչ կ'ըսէ՝ «Կը ցաւիմ որ հայու արեան մէջ ալ ձեռքս պիտի մտնէ, բայց զժբաղդաբար ստիպուած եմ»:

Այս խօսքէն քիչ յետոյ Տիգրանը իր անհաւատարմութեան մեղքը քաւած էր: Մկրտիչ ծնկաչոք երկու ծունկ աղօթք կ'ընէ անոր սնարին քով ու կը հեռանայ:

Արար չէյսը խանէն կը հեռանալ զէնքի Հալէպ, իր հօտին ձգելով մեղաւոր հայը: Մկրտիչ ծաղուած էր իբր Արար չէյս: Տիգրանին դիակը ջորեպանները յաջորդ օր կը գտնեն: Ոչ մէկ վէրք կը տեսնեն անոր վրան: Տիգրանը կաթուածահար եղած է ըսուեցաւ:

Մկրտիչի համար ասկէ աւելի աններելի մեղք չկար, հայ ժողովրդի գոյութեան միջոցը եղող զէնքը թշնամիին տար: Այսպէսով թէ զէնքը փրկած էր և թէ դաւաճանը մէջտեղէն վերցուցած: Մկրտիչի զէնքը (*) քոնիկ և բաքակ զանակ մըն էր. մտած տեղէն արիւն չէր հաներ, մանաւանդ փորին կամ սրտին միւս կողմէն:

Այս խնդրէն վերջ Մկրտիչ նորէն կը հեռանալ

(*) Այս գեղքը կը տեսնենք ձեռքի գաւազանի մէջ որ յաճախ ձեռքն էր, ինչպէս կը տեսնենք իր նկարին մէջ (Տե՛ս էջ 41): Յարմարութիւն ունէր ամեն ձեւի սարագին հետ կրելու:

Ուրֆայէն, որու նախօրեակին, Պարսոմ Լէպլէպճեանին խանութը գացած էի գործով մը: Խանութին առջև Ռաբ չէյի մը (ցեղապետ) կեցած էր ձեռքը խեղաւան ճիւղ մը: Ակամայ նայեցայ այս մարդուն: Վայելուչ հագուստը, յանդուգն կեցուածքը ուշադրութիւնս գրաւեց: Ինքը անտարբեր չորս կողմը կը նայէր մէկին սպասելու ձեռք: Պարսոմ իրեն աթոռ մը տուաւ նստելու, չուղեց: Արարին ձեռք իր ցեղին յարմար չէր, աւելի վայելուչ եւ յանդուգն էր: Թէ Պարսոմ եւ թէ Մկրտիչ արարեալէն կը խօսէին:

Լաւ նայեցայ երկրորդ անգամ, սե խոշոր աչքերը լայն ճակատը չի կրցաւ պահուիլ իմ աչքերէս: Չարաճի էի սկսայ երեսը նայիլ ու խնդար: Յանկարծ յօնքերը պոստեց: Այլեւս ինծի համար հոն կենալ անկարելի էր: Յաջորդ առաւօտ հրաժեշտ տուինք, մեկնեցաւ Մակար անունով ջաղացպանի մը հետ, որ երկար տարիներէ իվեր Սասունի կողմերէն էր եկած իր մէկ հատիկ երախային հետ (Մակարի երախան Ուրֆայի մէջ որբանոց դրած էր):

Հայրենիքը քաղցր է: Մակար երկիր կը վեհագարնար: Մկրտիչ Մակարի մեկնելէն օգտուելով երեք զէնք կուտար իրեն, Սասուն փոխադրելու համար, վստահելի էր: Կառապանը Ուրֆացի հայ մըն էր Պապլանիկ Կոնունով: Կառքին մէջ տեղ բռնած էին Մակար, երկու թուրք, և մեզի ծանօթ Արաբ Շէյխը: Երեք զէնքերը տեղաւորուած էին կառքին տակը: Կառքը երբ Սեւերէկէն բաւական կը հեռանայ, Մակար կ'սկսի պակաս պակաս խօսիլ: Մկրտիչ և Պապլանիկ արարեալէն լեզուով կ'սկսին համոզել Մակար հայերէն լեզուով կ'սկսի զէնքերու խօսք ընել: Թուրքերէն լեզուով կ'սկսի թուրքերուն պատմել որ, երեք չափի կայ պահած կառքին ներքին կողմը: Կը սարսափի. կ'սկսի Մըկըտիչին նայիլ ու վախնար: «Մեղքացի՛ր ինծի, հայ եմ. մի՛ մեղցնիր: Այդ զէնքերը Տիգրանակերտ որ հասնինք ոտիկանութեան պիտի տամ: Դուն եղբայրդ Յովհաննէսին հետ ինծի պիտի խեղդէք, ես թուրք չեմ, արաբ չեմ, ինծի մեղքայէք», այսպէս անկապ, խենդ ու խելար խօսքեր:

Մկրտիչ զէնքըութեան մատնուած էր: Թուրքերն ալ կ'սկսին սարսափիլ, երբ Մկրտիչին անունը կը լսեն:

որչափ չեն ուղեր հաւատար, բայց կը սարսափին այս խենդին խօսքերէն:

Կէսօրի մօտ, աղբիւրի մը քով կը նստին ճաշելու և հանգստանալու քիչ մը: Մակարի խենդութեան նպան կը սաստկանայ: Թուրքերու աչքը կառքին տակն է, կարծես զե մը կայ հոն եւ օդէն ու հովէն օգնութիւն սպասածի պէս չորս կողմերնին կը նային: Մկրտիչ անկիւն մը քաշւած, չէյի կէսօրուայ աղթքին կ'սկսի: Թուրքերը կը զարմանան, արաբ չէյին ու Մկրտիչը չփոթած, իրարու հետ Բոլոր ճամբայի ընթացքին, օրական հինգ անգամ նեւազը ըրած էր, բայց այս բոլորը չէին կրցած հանգստացնել թուրքերու կասկածոտ սիրտը:

Աղթքի պահուն Մկրտիչ չափած էր գալիք վտանգին խորութիւնը, մանաւանդ որ այդ օրերուն, ինք դատի տակ էր Հալէպի մէջ: Աղթքը իր բարերար դերը կատարած էր: Լէն վճռած էր ամէն բան: Կառապան Պապլանիկ Մակարով կ'ղրադէր: Յանկարծ Մկրտիչ տասնորոշ քաշած կը վազէ երկու թուրքերուն վրայ ու երկուքն ալ տեղն ու տեղը կը փոէ. մօտակայ ձորը կը զլտորէ. վերջին ճիւղ մը կ'ընէ Մակարը խելքի բերելու, աւա՛ղ, խելագարած էր ան: Ան ալ թուրքերուն մօտ կը զրկէ ու կը հեռանայ Պապլանիկին հետ: Կառապանին վրայ վստահ էր, որովհետեւ մի քանի անգամներ անոր հետ զէնք փոխադրած էր զէպի Տիգրանակերտ:

Այս ճամբորդութիւնը ընել ստիպուած էր, Տիգրանի յանձնած զէնքերուն ուր լլալը ճշդելու համար և Կօմիտէն տեղեակ պահելու համար:

Նախ քան Տիգրանակերտ մտնելը, զէնքերը մօտակայ դաշտի մէջ փորելով կը տեղաւորէ, եւ որովհետեւ Տիգրանակերտ քաղաքը պարսպապատ է և հսկայ դռներ ունի քաղաք մտնելու համար, հաւանական խուզարկութենէ մը խուսափելու մտքով, միշտ այս նախազգուծութիւնը կ'ընէ եղբոր Պապլանիկին ալ, երկրորդ անգամ ըլլալով կը խըրատէ՝ ինչ որ պատահեցաւ, մինակ երկուքը պէտք է դիտնան: Այսպիսի խնդիրներու մէջ շատ ուշադրութիւն կ'ընէր ան. Պապլանիկը փորձած էր երկրորդ անգամ ալ ու

Եւտոյ քաղաք ուղղուած:

Այն քաղաքները որ Մկրտիչի գործունէութեան շնորհիւ մէջ էին, քաղաք ն դուրս յատուկ թաղամասեր ունէր: Հոն կ'ըլլար նաև ծպտումի յատուկ հագուստներ: Հոս, ան կը փոխէ շէյխի հագուստը ու Ուրֆացի թաղք վաճառականի հագուստ հագած կառք կը նստի: Տիրաւորականութիւն մը արաք ցեղապետ մը տեսնել անսովոր բան էր: Արաքի տարազով մտնել անյարմար էր եւ հաւանական էր որ կասկած ներշնչէր, քաղաքի գոնապաւն գինուորներուն, իսկ Ուրֆացի թաղքեր յաճախ Տիրաւորականութիւն կ'երթային, վաճառականական գործով: Իսկ միւս կողմէն, այն զէպքը որ պատահած էր, կարելի է ունէ մէկէն նշմարուած էր, այս ձևով արաք ցեղապետին կառքը անյայտ կը մնար կառավարութեան ուշադրութենէն: Ահա թէ որքան զգոյշ եւ հեռաւոր էր ան իր ձեռնարկներուն մէջ:

Պապլանիկի հետ կը հասնի Տիգրանականը, այն խա-
նը՝ որ յաճախ այցելած էր: Խանին դռնապանը հայ մըն
էր ու հաւատարիմ: Երկու օր վերջ դռնապանը Մկրտիչին
կ'իմացնէ ճամբան տեղի ունեցած զէպքերու մասին և
Պապլանիկ վրայ կասկածիլը: Մկրտիչ անմիջապէս կը
գտնէ Պապլանիկը և կը հրամայէ այդ իրկուսն իսկ մեկնիլը:
Պապլանիկ կը պատճառաբանէ, սակայն ի դուր: Մկրտիչ
յանձն առած էր կողքին վարձքը ամբողջութեամբ վըճա-
րել: Պապլանիկ լաւ կը ճանչնար իրեն հրամայողը, ու ա-
կամայ կ'ենթարկուի անոր:

Երեկոցեան Մկրտիչ կը մեկնի Տիգրանակերտէն, բայց կէս գիշերին կը վերադառնայ Տիգրանակերտ, Պապլանիկն ալ սպաննած: Այսպէս վճռական ու անհերոզ էր ան: Իր ժամանակին շատ աղմուկ հանեց այս դէպքը Ռւբֆայի մէջ: Պապլանիկի եղբայրները կտրիճ առջ. քնեք էին: Ազգականներն ու բարեկամները կասկածեցան Մկրտիչէն, բայց բարեբախտաբար փաստ չկար և միւս կողմէն Մկրտիչ թէ սիրուած էր, թէ իր յանգեցնութիւնն ու քաջութիւնը յայտնի ըլլալով, չէին համարձակէր իրեն մօտեանալ:



Պալքանեան պատերազմի ատեն, երբ Մկրտիչ որպէս Ղիւնուոր Հայեպ կը գտնուէր, օր մը հայ Ղիւնուոր մը կուգայ իր քով և յուսահատ կերպով կը յայտնէ, թէ իր ղէնքին մեհանիգով-ը զողջուած է և անոր օգնութիւնը կը հայցէ: Մկրտիչ հանգարտ կերպով կը պատասխանէ որ մինչև վաղը անպայման կը կարգադրէ այդ խնդիրը, միւսայն որ ուրիշ մարգու քան մը ըսելու պէտք չունի:

Երեկոցեան, «Պատկեկու փող»էն յետոյ, կը մօտենայ իր տասնեակի տասնապետին վերադիմուն հաղնելով դուրս կ'ելլէ սրահէն ու իրը պահականոցի տասնապետ, կը մօտենայ առաջին պահակին՝ որ քնացած էր: Անոր մականունը, կը թոյնելով, կը հանէ մէքանիզմը ու զինուորը արթնցնելով կը յանգրմանէ ու կը հետանայ: Վերադաճին, զինուոր ընկերը կը գտնէ ու փափաքածը կը յանձնէ: Այս վերջինը դիմ արթուն, անհամբեր կ'ապաստէ: Երբ կ'աւանայ պահանջուած մէքանիզմը, ուրախութիւնը անսահման կ'ըլլայ: Երկուստեք գոհունակութեամբ կը բաժնուին իրարմէ, բարի գիշեր մաղթելով:

1913-ի ամառը փախստական էր ու Հալէպի մէջ,
ծպտուած կը պտտէր գիշեր ցորենի։ Այս օրերուն, Ուրֆա-
ցի թուրք չարագործի մը կը հանդիպի, Հիւսէին անունով։
Կ'սկսի հետապնդել։ Այդ պահուն յարմար չի գտնի իրա-
գործել իր ծրագիրը՝ որ յղացած էր ու կը յետաձգէ յար-
մար առիթի մը։ Երեկոյեան սրճարանի մը մէջ կը նշմարէ
զայն, երկու ուրիշ թուրքերու հետ։ Կը մտնէ սրճարան։
Անոնց մօտիկ աթոռի մը վրայ կը նստի։ Պարծենկոտ Հիւ-
սէին կ'սկսի պատմել ըրած վատուածիւնները՝ հայերուն ու
կ'աւելցնէ թէ ուր պիտի անցնէ այդ գիշեր։ Թուրքը կ'եր-
թայ Ուրֆացի հայու մը ճաշարանը՝ ճաշելու։ Ինքն ալ
հոն կը մտնէ։ Ծաշելէն վերջ թուրքը կ'երթայ Գասթէլ-
մուշ կոչուած թաղին մէջ տուն մը կը մտնէ։

Մեր տիպի բաւական կ'սպասէ: Իր յատակագրիծը կը

կազմէ. ամէն բան տեղուոյն վրայ որոշած կը հետանայ, Դիւ վերջ ոստիկան մը կը մտնէ յիշեալ տունը և թուրքը կը հրաւիրէ բակը իջնել, իբր թէ մասնաւոր բան մը ըսեալու համար: Ոստիկանին հրաւերին վրայ, Հիւսէին դուռս կուզայ, կոճակները կոճկելով: Ոստիկանը թուրքին կ'ըսէ թէ ինք Մկրտիչ Եօթնեղբարեանն է և եկած է հաշիւը մաքրելու: Թուրքը անմիջապէս կը չմտնէ: Յանդուգն հայրորդին, դաշոյնով գետին կը տապալէ թուրքը և ակնթարթի մը մէջ կ'անհետանայ, գիշերուան մութին մէջ: Ան անխնայ ու անողոք էր թուրքին հանդէպ, ինչ ալ ըլլար ան, անոր արիւնը հաճոյք կը պատճառէր:

Ոստիկանութիւնը չատ փնտռեց ոճրագործը, բայց անկարելի եղաւ հետքը գտնել:

Մկրտիչ Հալէպի հսկայ մթերքին փոխադրութեան անձամբ կը մասնակցէր: Յակոբ Շէքոյեանի կողքերը պատրաստ էին այս գործին համար: Այնչափ սրամիտ ու ճարպիկ էր, որ իր սուրբ գործը գլուխ հանելու համար, գիշեր ցորեկ կը մտնէր: Ուրփայի մէջ գլուխ կուտը նուազ էր և վաճառականները միշտ այս ապրանքը Հալէպէն կը բերէին: Մկրտիչ հիմայ վաճառական է: Կուտերը խոշոր տապրակներու մէջ կը տեղաւորէր ու այս ձեւով ապահով կ'ըլլար փոխադրութիւնը:

Անգամ մը Հալէպէն մեկնած ժամանակ, Պիրէճիկցի հայ մը՝ Գեորգ անունով, արհեստով՝ օրհնագիր — Պիրէճիկցիները թրքախօս կ'ըլլան — իրենց կ'ուզէ ընկերանալ: Շէքոյեան կը պատճառարանէ որ բռնները ծանր են, բայց մարդը այնչափ կը խնդրէ, կ'աղաչէ, կը պաղատի, «կիսն մահամերձ է, պէտք է օր առաջ տուն հասնիմ» կ'ըսէ: Յակոբը նկատելով որ մերժումը կրնայ կասկածի տեղի տալ, ստիպուած կը հաւանի:

Ճամբու ընթացքին, Մկրտիչ կը հասնի կողքերուն: Երբ կը նկատէ մարդը, Յակոբի կողքին վրայ նստած, կ'սկսի նեղանալ: Բայց երբ եղելութեան կը տեղեկանայ, պէտք եղած հրահանգը կուտայ ու կ'սկսի իր հետադուրս

թեանը: Երկու օրուայ ճամբորդութենէ յետոյ, ճամբորդը որ նստած էր տապրակներուն վրայ, կողքին ցնցուխներէն հրացանին ծայրը դուրս էր ելած: Ձէնքին ծայրը նկատելով, մարդը կը կասկածի: Յակոբին դառնալով կը հարցնէ՝ «այս ապրանքները ո՞ր վաճառականին կը տանիս, տղա՛ս: Գլուխդ փորձանքի մէջ է: Այս ապրանքներուն մէջ դաշախ գէնք դրած են: Այս փորձանքով գլուխդ կը վառեն»:

Յակոբ Շէքոյեան պաղարիւն կերպով կը պատասխանէ՝ «Ինչո՞ւս պէտք, ապրանքին տէրը թող հողայ»։ Այս խօսքէն նեղացած, մարդը կ'սպառնայ կռաւարութեան յայտնել անմիջապէս որ քաղաք մը հասնի: «Այս գործը քօմիթէճիի գործ է և վտանգաւոր՝ հայերուն համար», կ'ըսէ:

Տգէտ մարդը վտանգաւոր էր: Յակոբ Շէքոյեան կ'սկսի կողքին ընթացքը դանդաղեցնել: Երբ կողքերէն բաւական ետ կը մնան, մարդուն կը հրամայէ կողքէն իջնել և կորսուի: Տարուած գէնքը կռաւարութեան մատնել կ'սպառնայ մարդը ու կ'սկսի ուղղուիլ գէպի մօտակայ Ձէրքէզ գիւղը: Յակոբ կը հետապնդէ դայն՝ որ այլևս մատնիչի կերպարանք էր առած: Դիւ հեռուն, ձորակի մը մէջ կը հասնի անոր: Առանց որեւէ խօսքի, տեղն ու տեղը կ'սպաննէ վատը: Վերադառնալով, բացուած գէնքերը կը ծածկէ ու կը շարունակէ ճամբան:

Ձէնքի փոխադրութեան ուրիշ գործ՝ մը, Հալէպէն Սասուն, հետեւեալ ձեով պատմած է ծանօթ Սասունցի խմբապետ Մուշեղը. —

1912-ին Սասունէն Հալէպ էի գացած, գեղ փոխադրելու համար: Սասուն, տեղւոյն Կոմիտէի անդամներէն քնկեր Տիգրան Մեծիկեանը ինձ ներկայացուց Մկրտիչ Եօթնեղբարեանը: Երբ յայտնեցի Սասուն գեղ փոխադրելու ծրարագիրս, Մկրտիչ սիրով յանձն առաւ ընկերանալ ինձ: Յայտնեց որ պատրաստ է գեղ, փամփուռ ունի ինք, իսկ մաս մըն ալ արդէն մէկ ամիս առաջ փոխադրած է Տիգրանակերտ: Մեծիկեան ինձ պատմեց քե ինչպէս Մկրտիչ

կը յաջողէր շարունակ գեղն ձեռն ձգել: Հրաժ քուեցան ինձ կարգ մը դեպքեր: Քանի մը օր վերջ մեր միտսին կասարած համբարդութեանը քննարկին գայ որ իսկապէս ան ընդունակ էր մեծ գործեր կատարելու:

Առաջ Թիւրքիոյ հետ համբայ ելանք դեպի Ռուսիա: Համբարդութեան պատճառներուն հետքն քոյն չէր տուած ինձ ոեւէ կարգադրութիւն: Երկու լաւ ձիեր՝ որոնց վրայ նստուած խուրչիներուն մէջ կար բաւականաչափ փամփուռ, եօթը տասնհարուածեաններ եւ եօթը պարզակնիկ: Միւսիս հագած էր արաբական սարագ ու բոլորովին անհանաչելի դարձած էր, իսկ ես պիտի ընկերանայի իրեն, իբր վաճառական: Համբարդութիւնը կը կասարեկն լեռներէն, գիշեր ժամանակ: Միւսիս քաջ կը ճանչնար այդ ուղիները: Այդ համբայով մէկ ամիս անառիկ համբարդած էր Տիգրանակէր, արաբ ուղտապանի մը հետ բաւականի հակեր փոխադրելու, որուն մէջ գեղներ գետնաւոր էին: Զեկները յանձնած էր Տիգրանակէր, Կովսէի անդամ Տիգրան Զախրանեանին:

Երբ Պրմպուռնէն անդին դաշտի մը մէջ կը հանգչէինք յանկարծ քափառաւորիկ արաբներ նշմարեցինք: Միւսիս ինձ դառնալով քաւ.— "Ընկե՛ր ջան, ձիուդ սանձը աւուր բռնէ, որովհետեւ այս արաբները բարեկամաբար կը խօսին հետդ, բայց երբ ձիուդ սանձը ձեռն ձգեն, անմիջապէս կը հեծնեն ու կը փախչին":

Երբ արաբները մօտեցան մեզի, Միւսիս տեսնոյն հետ կը խաղար եւ եկողները չտեսնել ձեւացնելով: Քաղաքավար բարեւի փոխանակութենէ մը յետոյ, կը նետուինք մեր ձիերուն վրայ ու կը հեռանանք արաբներէն բարեմաղորդ թիւներով: Երկու օր վերջ Ռուսիա եինք արդեն:

Ռուսիա երեք օր հանգչելէ յետոյ, կ'որոշենք շարունակել մեր ճամբան: Միւսիս նկատելով որ մեր ձիերը չափազանց յոգնած էին, յայտնեց ինձ որ կ'ուզէ երկու նոր ձիեր ձեռն ձգել: Յաջորդ օր իրեն հետ ճամբայ կ'իյնայինք, երկու լաւագոյն — Մակկաւէ ազնիւ ցեղէն — ձիերու վրայ նստած: Զանոնք բերած էր նշանաւոր բէկի մը տունէն, հակառակ որ բէկը չորս հաս պահակներ կը պահուէր այսո-

րին առջեւ. Միւսիս անոնց վրայէն անցնելով ձիերուն օրդաւայուած ոտները կը քակէ ու ուրիշ դուռէ մը կատարելով պաղարիւնութեամբ ձիերը կը բերէ մեր իջեւանը, իսկ մեր երկու ձիերը կը յանձնէ իր նալպանս եղբոր:

Արդեն իրիկուն էր երբ այգիներու անհամար շարան մը անցնելով կը մտնէինք Սեվերեկի ճամբան: Բաւականաչափ յառաջանալէ վերջ, կը հանդիպինք գիւղաւորական պահականոցի մը: Միւսիս ինձ կը բելադրէր որ ձիս մտնելու ու անառիկ անցնիմ. "Ես ասոնց խօսք կը հասկցնեմ" կ'ըսէր: Երբ ես արաբաւ անառիկ կը նետուէի, մուրին մէջէն գիւղաւորներ ետեւէս կը պոռային որ կենամ: Այդ պահուն իրենց կոնակէն Միւսիս ձայն կուտար ու կը պոռար որ տեղերնուն չի շարժիմ երբ չեն ուզեր շահասակ ըլլալ: Վայրկեան մը վերջ ինքն ալ կը հասնէր իմ ետեւէս, երբ ես միջահոգ էի քէ ինչպէս պիտի վերջանայ այս միջադէպը՝ մեր հանդիպումը գիւղաւորական պահականոցին: Ապահով անցած էինք սոյն վրայ վրայ մը, բայց հետապնդում մը որ հաւանական էր՝ նախատեսելով անմիջապէս կը փոխենք մեր ճամբան:

Երկու գիշեր յետոյ առաջին արաւոյսին դէմ կը հասնինք Սեվերեկ: Մեր ձիերը յոգնած էին ու անօրի: Կորուստէն չմտնել Սեվերեկ: Քաղաքէն դուրս Միւսիս կ'սպասէ գեղներուն եւ փամփուռներուն մօտ, իսկ ես անոնց բերի, ձիս կը մօտեցնէի քաղաքին ծայրամասը գտնուող խան մը՝ ձիերուն կեր բերելու համար:

Խանը Յարութիւն անունով հայ մը կը կառավարէր: Գործն վերջացուցած, նկատեցի որ ոստիկաններ կասկածաբով կը հային ինձ եւ ձիուն: Անմիջապէս մօտեցի որ ձիերուն տիրոջ կողմէ պատուիրուած են այս ոստիկանները: Երեւի ոստիկանները կ'ենթադրէին որ պիտի իջեւանիմ խանը, բայց հազիւ անոնց ուշադրութիւնը վրիպեցուցած, կը մտնէիմ ձիս ու կը հեռանամ, բայց դժբախտաբար ճամբաներուն անձնաւոր ըլլալուն, գուր կը փնտնեմ Միւսիսը:

Ժամեր յառաջանալէ յետոյ Գարանասաղի լեռները չհասած կը հանդիպիմ ջաղացքի մը: Այստեղ կը գտնեմ Սաւունցի տղայ մը Կրպո անունով: Կը պատմեմ անոր եղելու-

բըւնը: Կրպօն կը վստահեցնէ ինձ որ ապահով ըլլամ, քիչ վերջ պիտի հասնի Մկրտիչը — ան դեւ է, կըսէ, ածաճար է, ոչ մէկ վստահ չի կրնար արգելի ըլլալ անոր, յաճախ նիւր է եղած ինձի: Իսկապէս ալ հազիւ քիչ մը հանգստացած, կը հասնի Մկրտիչ: Անիկա կ'ըսէ ինձ որ գիտես սեսած է հետուէն, բաւական փնտռելի վերջ, բայց ձիուն բերք ծանր ըլլալուն, չէ կրցած հասնիլ ինձ: Կ'սպասէի որ ան ձիէն վար իջնէր հանգստանալու, բայց անիկա ինձի կը յայտնէ շուտով համբանիս շարունակել: Վստահ եր որ կը հետապնդուիս: Անմիջապէս իր ձիուն բերք բաժնետէլ կը սեղաւորենք իմ ձիւս ալ կոնակին ու համբայ կ'իյնանք:

Սակայն, հազիւ հասած Գարահասաղի կողմը, կամուրջին առջեւ կը նշմարենք հինգ հաս քիւրս ձիաւոր աւազակներ: Մկրտիչ կը քելադրէ ինձ գեներ պատրաստ ձեռքս առնել: Երբ կը մօտենանք աւազակները մեր համբան կը կտրեն: Մկրտիչ արաբներէն բառաւորով կ'սկսի հեռաւորական եղանակով խօսիլ անոնց հետ: Առանց յարձակման փորձի անմիջապէս համբայ կուտան մեզ: Զարմացած էի այս երեւոյթէն, յայտնի եր որ Մկրտիչ սարսափ ձգած եր ալ շրջաններուն մէջ:

Երկու օր վերջ արդէն Տիգրանակերտի պարիսպներուն առջեւ էինք, Մկրտիչ կը փափաքէր որ նախապէս Տիգրանակերտ փոխադրած գեներէն մաս մը մեր հետ տանէինք Սասուն: Կը յաջողինք անվստահ անցնել պարիսպէն ներս: Անմիջապէս լուր կը տրուի Տիգրան Զաքրնետանի, մեր ժամանումը: Ընկերը մեր մօտ գալով կը յայտնէ որ արդէն մասնուած ենք, կ'ստիպուինք երկու ժամ հանգստանալէ վերջ կրկին համբայ իյնալ: Այդ գիշերն իսկ Տիգրիսը կըստնուի երկու օր վերջ կը հասնինք Ֆարդըն ու կ'իջեւանենք ընկեր ձեռնար Թեանին տունը. (Կ.ի անդամ, կեղծ անունը՝ Լուսին): Երկու օր ընկերոջ հետ մնալէ յետոյ անցանք անվստահ ու կը հասնինք Սասուն, Խրջանի տղանը:

Մկրտիչի Սասուն ճամբորդութիւնը նորութիւն մը չէ մեզի համար, որովհետեւ ան Սասուն յաճախ ճամբորդած է: Միայն խմբապետ Մուշեղի նօթագրութիւնը Եօթնդարեանի մասին, յոյժ արժէքաւոր է մեզի համար:

Այս ճամբորդութեան օրերուն Սարգիս (եղբայրը) կը նկատէ եղբորը Հայաստան ճամբորդութիւնը: Մանաւանդ այդ օրերուն հրապարակի վրայ ազատօրէն կը կարդայինք «Դրօշակի» մէջ ֆետայական շարժումներու շուրջ գրուածները: Սարգիս վառուած հայրենիքի ծառայելու պատկէն, օր մըն ալ Յակոբ Սանոսեանի հետ կորսուած էին: Իւրաքանչիւրը տունէն մեծ քանակութեամբ հաց եւ պանիր պարկերու մէջ լեցուցած, կոնակներն կը կապեն, զիշերուայ մը կէսին կը հեռանան Ուրֆայէն: Կարմուճ զիւղի մօտէն անցած ժամանակներն նկատուած էին զիւղացիներէն: Ներսէս Եօթնդարեան եւ Դրիգոր Պօյաճեան՝ Սանոսեանի մօր եղբայրը եղբկիէլ Պօյաճեանի եղբայրը կը հետապնդեն այս երկու փոքրիկ հերոսիկները, երկու օր վերջ կը գտնեն ու կը վերադարձնեն քաղաք:

Մկրտիչ ծայրայեղ զաղտնապահութեամբ ու համեստութեամբ կը կատարէր մեծ գործեր, առանց յայտնելու փափաքը ունենալու: Հակառակ էր բոլոր անոնց որ իրենց գործերով կը պարծենային: Իսկապէս Հայ յեղափոխութեան առաջնական ուժերէն եղակի եւ հազուադիւրս գէժ քերէն մին էր ան: Իր ծայրայեղ զաղտնապահութեան եւ հեռատեսութեան շնորհիւ էր որ անվտանգ մնաց ու խուսափեցաւ բոլոր հետապնդումներէն՝ որ թուրք կառավարութիւնը ի գործ կը դնէր անոր հանդէպ եւ Ուրֆայի զիւղացիներու մարտով յաջողեցաւ մեծ ու յանդուգն հարուածը տալ դարաւոր թշնամիին: Այս զիւղացիներու մարտով, Ուրֆայի հան ինչպէս անցեալին մէջ անմահացած էր իր անցեալի հսկաներով, նմանապէս Ուրֆայի հսկան ալ իրեն հետ անմահացուց Ուրֆացիին՝ Արդարներու, Զմշկիկներու, Էլնի թոռներն ալ:

Մկրտիչի կառարած բոլոր գործերը զաղտնիք մընացին կառավարութեան եւ ժողովուրդին, միմիայն բերդի կողովուրտը հրապարակուեցաւ 1913-ի վերջերը: Զէնքերէն մաս մը բամպակի հունտերով լեցուն պարկերու մէջ Հանդէպէն ճամբայ կը հանուին դէպի Ուրֆայ: Այդ միջոցը

քանիցս փորձուած էր ու անվտանգ անցած, սակայն այս վերջին անգամ երբ բեռները կ'իջնեն Պրմպուճի խանը, նոյն տեղ իջեանա՞ծ թուրք վաճառական մը դարձանքով կը նկատէ որ Հալէպէն Ուրֆա բամպակի հունտ կը փոխադրուի, երբ այդ պահուն այս ապրանքը Ուրֆայէն է որ պէտք է զրկուի Հալէպ, նկատի ունենալով հրապարակի գիները: Թուրքը կը փափաքի բանալ պարկ մը ու տեսնել հունտին տեսակը: Երբ պարկը կը բանայ, երեք զէնքեր կը գտնէ պարկին մէջ տեղաւորուած: Անմիջապէս կը փութայ լաւ տալու ոստիկանութեան: Բարեբախտաբար ապրանքին առաքումը այնպէս էր կարգադրուած որ ոչ զրկողը յայտնի էր և ոչ ալ ստացողը, սակայն զէնքերը բերդի պահեստէն ըլլալը որոշ էր և կը զրկուէր Ուրֆա և առաջին առթիւ կը խուզարկուէր Եօթնեղբարեաններուն տունը:

Մկրտիչի նոյն թուականին զինուորը ըլլալու պարագան կառավարութիւնը բերած էր այն եղբակացու-թեան, որ գործը կազմակերպուած է անոր կողմէ: Շուտով Հալէպէն Մկրտիչը ձերբակալելու հրամանագիր կ'ուղղուի Ուրֆա: Մկրտիչի տեղ կառավարութեան կը ներկայանայ փոքր եղբայրը Սարգիս: Անմիջապէս շղթայակալ դա՛ն կը զրկեն Հալէպ: Մկրտիչ իր մեծ եղբոր Գէորգի և ընկերներու խորհուրդով հաւանած էր իրեն տեղ Սարգիսին ձերբակալութեան, պարզ այն պատճառաւ որ դատաւարտութեան պարագային իրեն համար դժուար չպիտի ըլլար եղբայրը ազատել, նոյնիսկ կախաղանի տակէն: Ի վերջոյ մեծ հաւատք ունէր իր աւագ եղբորը վրայ: Փորձառու մարդ, տաքն ու պաղը տեսած աշխարհի, մանաւանդ կառավարական պաշտօնէութեան կաշառակերութեան ախորժակը շատ լաւ ճանչցած, ամէն պարագայի տակ անպայման բան մը կ'ընէր:

Սարգիսի գատավարութիւնը շատ կարճ կը տեւէ: Կը գատաւարտեն 101 տարուայ բանտարկութեան, գուցէ 101 ոսկիի փոխարէն:

Մկրտիչի վրայ ճնշող տպաւորութիւն կը գործէր այս հարուածը: Անիկա կ'ուխտէր ազատել իր եղբայրը քանտէ,

ինչ միջոցով որ ըլլայ:

Իստի վերաքննութեան զիմուքը շուտով կարելի կ'ըլլար ձեռք ձգել: Գէորգ Հալէպի համբան չուկայի համբայ կը դարձնէ: Դաշնակցութեան Կիլիկիոյ Կեդրոնական կոմիտէութեան կողքին, նաև զիմուք կ'ըլլայ Պոլսոյ պատասխանատու ընկերներու: Ու ահա, շնորհիւ Զօհրապի և Պոլսոյ ընկերներու ջանքերուն ու աղքեցութեան, 101 տարուայ գատաւարտութեան վճիռը երկրորդ գատավարութեամբ մը կարելի կ'ըլլար իջեցնել վեց ամսուան: Ու Սարգիս կ'արձակուի բանտէն, այդքան չըջան մը բանտ պառկած ըլլալուն:

Գէորգ Եօթնեղբարեան, այսպիսի դատական խնդիրներու մէջ փորձուած մարդ էր: Ոչ թէ Դաշնակցութեան միակ, այլ Ուրֆացիներուն լաւ խորհրդատու մըն էր, կառավարական խնդիրներու համար:

Ե կըտիչ այս օրերուն իսկ հանգիստ չունէր, մանաւանդ այս օրերուն պահեստները աւելի ապահով վայրերու մէջ կը դնէր, բոլոր զէնքերը մաքրելով և իւղոտելով կ'ըլաղէր: Բազմամթերքը չոր տեղեր կը տեղաւորէր: Բոլոր այս աշխատանքները ժամանակ կը պահանջէին: Իսկ ան ուղտի համբերութեամբ կը կատարէր այս բոլոր գործերը: Ասկէ դատ իր ժամերը կ'անցնէր ինքնապաշտպանութեան յատակագիծ մշակելով:

Յատակագիծը կազմուած էր Դաշնակցական Կոմիտէի ներկայացուցիչ Եղեկիէլ Պոյաճեանի գլխավորութեամբ և Մկրտիչի մասնակցութեամբ, իբր զինական մարմնի անդամ և ռազմագէտ: Բոլոր այն աշխատանքները որ կը վերաբերէին Ուրֆայի ինքնապաշտպանութեան և զինական գործին, ինք հոն էր. առանց անոր որեւէ այս կարգի գործ կամ որոշում կարելի չէր տալ: Լ. Յ. Դաշնակցութեան զինական գործը մէկ խօսքով իր ձեռքն էր կեդրոնացած: Այն յատակագիծը որ երկար ժամանակ ուշի ուշով պատրաստած եւ ուսումնասիրած էր, գիւցաղնամարտին մեծ ծառայութիւն մատուց: Այս յատակագիծին շնոր-

հիւ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ, յաճախ թշնամին թակարդի մէջ ձգելով:

1912 թուականին ամառը, այգիները մեկնելու (*) եղանակին, թուրք եւ հայ իրար կը խառնուէին: Իրենց նշկարագրին հաւատարիմ, հայ ինչքին ու պատուին վընասել, թուրք մը այս օրերուն, Գըղըլուկ կոչուած շրջանի հայ այգեպաններուն կ'սկսի վնաս հասցնել: Հոս եւս Մըկըտիչ կը հասնի: Կէսօրին կը հետապնդէ թուրքը քաղաքին մէջ, մինչեւ որ քաղաքէն կը հեռանայ: Անմիջապէս որ թուրք Մէհմետը քաղաքէն կը հեռանայ անոր կը հետեւի: Տօլամաճ կոչուած վտանգաւոր շրջանին մէջ կը յարձակի: Առանց սպաննելու այնչափ կը ծեծէ որ այլեւ շարժելու հնարաւորութիւն չի ձգէր թուրքին վրան: Բանի մը տեղով ոսկորներն ալ կ'ոտրելէն վերջ, կ'ըսէ. — «Գնա՛, տեսածիդ պէս պատմէ. անգամ մըն ալ հայու մը մէկ մազին եթէ դպիս, կ'սպաննեմ քեզ, հայը այսպէս կը ծեծէ»:

Այսպէս անշարժ վիճակի մէջ ճամբային մէջտեղը նետելով կը հեռանայ: Անցորդներ երբ անշարժութեան մատնուած Մէհմետը Ուրֆա կը քերեն ու կը հարցնեն ո՞վ էր իրեն այս վիճակին հասցնողը, կը պատասխանէ. — «Հայ մըն էր»: Լսողները կը զարմանան եւ չեն հաւատար որ հայ մը կրնայ համարձակիլ թուրքի մը հետ այսպէս վարուիլ: Մէհմետը կը պատասխանէ. — «Այս հայը ուրիշ հայ էր, փերիի կը նմանէր: Յանկարծ դիմացս տնկուեցաւ ու ինծի հարցուց անունս եւ բոլոր այն չարագործութիւնները եւ վնասները որ հասցուցած եմ հայերու: Ինծի մօտեցաւ, գետին տապալեց զիս ու այս վիճակին հասցնելէն վերջ ըսաւ

(*) Ուրֆայի հայերուն մեծամասնութիւնը իր սեփական այգիներուն: Յուլիսի սկիզբէն ամեն ընթացիկ երկու երեք ամսուայ պաշարով այգի կ'երթայ, բոլոր ամառը շատեւ մինչեւ Հոկտեմբերի կեսը այգիները կ'անցընեն: Հոս օրջաններ կան, որ բուրբերու հետ դրացի են եւ անախորժութիւններ կը պատահին:

որ եթէ նորէն հայոց հետ գէշ վարուիմ ինծի պիտի ըսպաննէ, եաման մարդ էր եւ շատ ուժեղ բաղուկ ունէր»:

1912 թուականին Մկրտիչ Հալէպ է: Կ'իմանայ որ Մասմանայի գորգի գործարանին համար, մեքենաներ, գործիքներ պիտի փոխադրուին Ուրֆա: Անմիջապէս միջոցներ կը գտնէ, իբր փոխադրող կը ներկայանայ, միւս կողմէն Շէքոյեանի հեռագիր մը կը ղրկէ, որ իր կառքերով Հալէպ դայ: Այսպէս, գործիքներու սնտուկներուն կը խառնէ զէնքեր եւ զինամթերքի սնտուկներ: Այս փոխադրութիւնը կը կազմակերպէ երկու անգամէն փոխադրելու եւ աւելորդ անգամ մը օգտուելու այս առիթէն:

Այս գորգի աշխատանոցը կազմակերպուած էր Գերմանական ընկերութեան մը կողմէ: Այսպէսով ամէն քննութեան եւ հետապնդումէ զերծ էր: Կառքերը երբ Ուրֆա, հայոց թաղը կը մտնէ, Մկրտիչի խմբակը անմիջապէս զէնքերով եւ փամփուշտներով լեցուն սնտուկները վերցընելով նախօրօք արոշուած տեղը կը փոխադրեն: Մկրտիչ այսպէս առիթներ չէր փախցնէր, միշտ ս'լ ճարպիկութեամբ գլուխ կը հանէր նման գործեր:

Բազմաթիւ անգամներ Մկրտիչ օգտագործած է այսպիսի առիթներ, որովհետեւ յաճախ մեքենայի կազմաներ, գորգի զանազան մասեր՝ որ տեղական ապրանքին կարելի էր պատրաստել, բուրդի ներկեր ու այսպէս շատ ապրանքներ՝ որ Եւրոպայէն Հալէպ կ'ուղարկուէին ու անկէ Ուրֆա փոխադրութիւնը կառքերով կը կատարուէր:

Յետագային Յակոբ Շէքոյեան, Ամերիկեան ընկերութեան պոյան քոֆի փոխադրութեան գործը իր վրայ կ'առնէ: Ուրֆայի շրջակայ գիւղերէն այս ապրանքը կը հաւաքէր չորեկառքի կայարանները: Այս ապրանքը կը լեցուէր խոշոր պարկերու մէջ: Մկրտիչ ծրագրեր կը յղանայ այս խոշոր պարկերու Հալէպէն փոխադրութիւնը Յակոբին կատարել տալու: Աւելորդ է ըսել որ յաջողեցաւ: Այսպէս Յակոբ Շէքոյեան մի քանի անգամ իր չորս կառքերով կը կատարէ փոխադրութիւնը եւ առանց հետ փոխադրելով զէնք

և փամփուշտ: Այս ձեւի գործերը Մկրտչի համար փոքր գործեր էին:

Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղիի շինութեան ժամանակ՝ որ Ուրֆայի շրջանը հասած էր 1910—12 ին, Արա-Փունաւրի շրջանին մէջ շատ մը Ուրֆացի գործաւորներ կ'աշխատէին: Այս գործաւորները մեծ մասամբ լեռներ կը պայթեցնէին, քար հայթայթելու համար: Մկրտչի տեղւոյն վրայ տեսնելով ուժանակի հրաշագործ դերը, սկսաւ միջոցներ գտնել մեծ քանակութեամբ մթերել՝ որ մեծ դեր ունեցաւ հերոսամարտին ժամանակ, ուսմբեր պատրաստելու համար:

Իր գործունէութեանը մէջ սահման չունէր: Ամէն տեղ՝ ուր ժողովրդի փրկութեանը գործին սատարող միջոց մը կար, հոն էր: Ուր որ ըլլար իր շուրջ համակրութիւն կ'ստեղծէր: Ռազմասէր Ուրֆացին՝ Հայոցդին տեսնելով, իր մեծ ռազմի և ռազմավարութեան զգացումը կ'արթննար: Ուրֆայի փառայեղ հերոսամարտի դեպքէն կը բաղձար Ուրֆացին տանիլ այն բարձրութեան վրայ, ուր իրենց նախնիքները եղած էին: Ուրֆան Ուրֆացիին սեփական քաղաքն էր: Ուրֆացի շայր երեք հազար տարուայ պատմութիւն ունի, թուրքը նորեկ մըն էր: Ուրֆացի թուրքը՝ կ'ատէր քիւրտն ու արաբը, իսկ քիւրտն ու արաբը՝ կ'ատէին թուրքը: Հայը երկրին տեղացին էր, տէրն ու տիրակաւնը: Մկրտչի քաղաքին շրջակայները գիւղացիներուն հետ եղբայրացած էր, ինչպէս բոլոր հայերը, գիշեր թէ ցորեկ իր տանը պէս կը մտնէր գիւղացիներու տունը:

Ընդհանուր պատերազմին թուրքիոյ մասնակցութեան յայտարարութիւնը ամբողջ հայութեան հետ շփուցած էր նաև Մկրտչի, ամէն ճիգ ի գործ կը դնէր զէնք մը, քանի մը փամփուշտ կամ ուսմբ աւելի մթերելու, հաւանական ընդհարումներու նախատեսութեամբ:

Թրքական ուժերը համախմբուելու վրայ էին. Արեւելեան նահանգներէն համախմբուած ուժեր Հալէպէն Մու-

սուլի ճակատին վրայ կը փոխադրուէին: Թէլ Ապիատի ոչ-գեկադքի կայարանը միշտ խոնուած էր զինուորներով ու ռազմամթերքով: Մկրտչի իր ընկերով կառապան Յակոբ Շէքոյեանի հետ կ'որոշեն այս խոնիճալանձէն օգտուիլ: Երեկոյ մը կը մօտենան առժամայ մթերանոցին որ բացօդեայ էր: Երկու թուրք պահակները սպաննելով իրենք կը ձեւանան պահակներ, մօտակայ փոսի մը մէջ կ'ամբարեն բաւական թիւով հրացան ու ռազմամթերք և կը հեռանան. Հրամանատարութիւնը անմիջապէս հրաման կուտայ բոլոր մթերանոցները վերցնել այս արաբաբնակ միջավայրէն: Քանի մը շաբաթ յետոյ Յակոբ Շէքոյեան իր կառքերով բոլոր գեներալն ու ռազմամթերքը կը փոխադրէ քաղաք տեղաւորելով յարմար տեղեր:

Ընդհանուր պատերազմի յայտարարութիւնը, թուրքիոյ մասնակցութիւնը երբեակ Զինակցութեան ու անոր մղած պատերազմին Հայութեան հետ Ուրֆացին ալ պահ մը կարծեց թէ թուրքիոյ մօտալուտ պարտութեամբ, Հայութեան համար նոր քաղաքական հորիզոններ պիտի բացուին: Սակայն նախատեսուածին ճիշդ հակառակը եղաւ: Պոլսոյ ձեռքակալութեանց լուրը խռոված էր հայ հոգիները, թուրք գիււանդիտութիւնը հայաջինջ ծրագիրներ էր մշակած: Հայաստանի ժողովուրդը անխնայ կը ջարդուէր: Երիկ մարդիկ կը զատուին ու կը բնաջնջուին տեղին վրայ: Կանայք երախտներով աքսորի ճամբան կը բռնեն, անբարոյական ոստիկաններու հսկողութեան տակ: Ուրֆան այդ զաղթականներու համար կայան մը եղած էր այդ օրերուն: Երկար ժամանակի պէտք չըլլաւ որ կառավարութիւնը իր ոճրագործ գործունէութիւնը սկսի նաև Ուրֆայի մէջ: Խոսիւ ձեռքակալութիւններ կը կատարուին: Կառավարութիւնը որոշած է Ուրֆան ալ տեղահանել ու բնաջնջել, ինչպէս Զէյթունը և Հաճընը յաջողած էր բռնաջնջել: Այս բոլորը Խորհրդի իթիհատական համագումարի ոճրածին միտքն էր յղացած ու այս օրերուն սկսած էին վայրագօրէն գործադրել:

Օր մը ոստիկանները կը պաշարեն Ս. Սարգիս վանքը ու կը ձերբակալեն ծանօթ դաշնակցականներ՝ Անդրանիկ Ֆէրիտ Պօղաճեան և Գասպար Ռոստիկեանը: Ուրփա կը բերուին մասնագէտ ջարդարարներ: Ձերբակալութիւնը շարունակելով, 18 հոգի ևս կը բանտարկեն — երեւելիներ եւ կուսակցական ղեկավարներ — եւ անմիջապէս կ'աքսորեն Ռազգա գիւղաքաղաքը:

Մկրտիչ երբ կ'իմանայ թէ առաջին ձերբակալուածները Ռազգա կը ղրկուին, քաղաքէն կը մեկնի մի քանի ընկերներով: Ընկերները լեռան ստորոտի ճամբայով կը ղրկէ, ինք մօտենալով կարաւանին, արաք ցեղապետի տաւաղով, ոստիկաններէն արտօնութիւն կ'ուզէ որ իր պահանջները կարգադրելու համար կարգ մը հայերու հետ պիտի խօսի: Կը մօտենայ իր եղբօրը Գէորգին և կը յայտնէ թէ կ'ուզէ անմիջապէս բոլորը ազատել եւ տանիլ աւաւաններու մէջ, անկէ ալ ապահով անցնելու համար Եգիպտոս, անապատի ճամբով:

Գէորգ համաձայն չգտնուիր: Իրենց Ռազգա երթալուն մէջ անպատեհութիւն մը չտեսներ: Ընդհակառակը, տարուողները կը մտածէին թէ իրենց արաք ծանօթներու միջոցաւ աւելի զիւրին է ազատուիլ, քան այսպիսի վրտանգաւոր միջոցով:

Մկրտիչ ամէն տեղ կը յայտնուէր, ինչպէս աներեւոյթ հրեշտակ մը, սակայն այդ օրերուն մօայլ էր: Բարբերնազդով մը ըմբռնած էր Հայութեան սպառնացող վրտանգին խորութիւնը:

Պատմական ժողովներ տեղի կ'ունենան ինքնապաշտպանութեան խնդրին շուրջ: Բանի մը օր յետոյ երկու ժամուայ ընթացքին, երկու հարիւրէ աւելի մարդիկ կը ձերբակալուին և կ'առաջնորդուին բանտ, որոնք վրտանգաւոր կը նկատուէին ընդհարումի մը պարագային: 1500-ի մօտ հայ երիտասարդներ արդէն քաղաքէն տարուած էին: Կացութիւնը հետզհետէ աւելի կը բարդանար:

Պուզարիւթիւններն ու ձերբակալութիւնները անտանելի վիճակ մը ստեղծած էին: Կառավարութիւնը սպառնալիքով 48 ժամուայ մէջ կը պահանջէ յանձնել զէնքերը: Ծառահատ, փախտական Մկրտիչին լուր կը տրուի: Անգութօրէն կը կոտորուին բանտարկուած հայերը, Ուրփայէն հետո՛ւ Շէյթան Տէրէսի կոչուած վայրին մէջ: Կը ջարդեն նաև 1500-ի մօտ եղող հայ զինուորացիները: Այլևս համբերել անհնար ըլլալով, ժողովուրդը զէն ի ձեռին կ'որոչէ մահը գիմաւորել, իր այնքան սիրած ու պաշտած Մկրտիչ Եօթնեղբարեանի ղեկավարութեամբ:

Մկրտիչի սիրտը կը բզբռուէր, ամէն անգամ որ կը լսէր թէ Հայութեան ղեկավարութիւնը կը ձերբակալուի և բանտ կ'առաջնորդուի: Գիտէր թէ ինչ ըսել է թրջական բանտ, թէ՛ չէր մտած հոն, բայց լսած էր հայ յեղափոխական բանտարկեալներու պատմութիւնները: Գիշերներ նստած լուսցուցած էր յեղափոխական կեանքը ուսումնասիրելու: Հիմայ ուսումնասիրելու հարկը չէր մնացած: Կենդանի զէպքեր յաճախապէս զարձած էին: Բայց այս անգամ եղակի էր զէպքը:

1915 Յունիսի վերջերուն, օր մը յանգարծ Ուրփայի հայոց տուններէն ու խանութներէն մեծաթիւ հայեր կը ձերբակալէ կառավարութիւնը: Ձերբակալուածներուն մէջ էր քաղաքական, առևտրական և մտաւորական երեւելիները: Թուրք կառավարութիւնը ձերբակալած էր մօտաւորապէս այն տարրը՝ որ հաւանական շարժումի մը ատեն ղեկավար տարր կը նկատուէր: Այս ձերբակալութեան այլևս Մկրտիչ չէր կրնար գիմանալ: Կը վճռէ այդ օրն իսկ յարձակիլ բանտին վրայ, ազատել այն ղեկավար ուժը եւ ապրտամբել: Սակայն նախամեծար կը համարէ նախ երթալ եւ բանտարկեալներու հաւանութիւնը առնել:

Ուստի, ձերբակալութեանց յաջորդ օրը, երեկոյեան երբ պաշտօնատուները կը պարպուին, Մկրտիչ Եօթնեղբարեան թուրք հարիւրապետի հագուստը հագած, հայ բանտարկեալներէն գաղտնիք կորզելու պատրուակով ներս

կը մտնէ, առանց ընդդիմութեան: Կը տեսակցի եղբօրը Գէորգ Եօթնեղբարեանի, Եղեկիէլ Պօյաճեանի և ղեկավար անձնաւորութեանց հետ: Կը հաղորդէ անոնց իր ծրագիրը: Թէ պիտի յարձակի զիրենք ազատելու համար:

Ժողովը անհամաձայն կ'ըլլան, յանուն ժողովուրդի անդորրութեան, ոչ մէկ քայլ չպէտք է առնել, կարելի է նոր պայմաններ ստեղծուին ժողովրդի փրկութեան համար, կը պատասխանեն:

Միամտութիւնը հոն հասած էր որ զեռ կը հաւատային թէ փրկութեան միջոցներ կրնային ստեղծուիլ: Մկրտիչ թերահաւատ էր: Յաւալի հոգեբանութեամբ, Թուրքիոյ մեր մտաւորականներն ու գործիչները բարձրացան զոհասեղանին վրայ: Կ'արժէ՞ր արդեօք պատմութեան դատաստանէն վախճալով այսքան անձնուրաց ու զգոյշ ըլլալ:

Մկրտիչ գլխիկուր կը դառնայ իր թաքստոցը, իմացընելով բոլոր անցուղարձը իր ընկերներուն: Այդ օրերուն ընաւ չէր խօսեր: Խուլ հառաչներ կը հանէր իր ներսէն:

Այս ժամանակները, Եղեկիէլ Պօյաճեանի, Անդրանիկ Ֆէրիտ Պօղաճեանի և Գասպար Ռոտիկեանի, իբր ուսուցիչներս, պատուելու ձևով, անոնց կերակուր կը տանէի: Եղեկիէլ Պօյաճեան ինքը ինձ յայտնեց Մկրտիչի այցելութիւնը եւ ցաւ ի սիրտ յայտնեց նաեւ այն հոգեբանութիւնը որ կը տիրէր այդ օրերուն, հայ ղեկավար տարրին մէջ, Դաշնակցականէն մինչև յետին պահպանողական մարդը՝ որ մէկ զգացում ունէր՝ իր մահով հայ ժողովուրդը փրկէր: Անդրանիկ զգալի կերպով խելագարած էր Հալէպէն վերադարձին: Զգուշացուցած են Մկրտիչը անոր հետ տեսնուելէ:

Պիլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալութենէն վերջ, Հալէպի ճամբով Ուրֆա կը բերուին Թուրք փառլամէնթի հայ երեսփոխաններէն Վարդգէս և Զօհրապ: Անոնց կեանքի վտանգը տեսնելով Մկրտիչ, ամէն կերպ

կ'աշխատի խել գանոնք Թուրք իշխանութեան ձեռքէն, Ուրֆայի չրջակայքին մէջ արաբ Անէզիներուն մէջ պահելու միտքով:

Իր մօտիկ ընկերներէն Մկրտիչ Մաքսիմովսկան կը պատմէ.—

Մկրտիչ Եօթնեղբարեան լուր առաւ որ այդ երեկոյ Զօհրապն ու Վարդգէսը հրաւիրուած էին Մեհմուտ Նէսիմի տունը: Այնտեղ ծառայող հայ կնոջ մը միջոցաւ իմացած երանոց համար պատահուած է մասնաւոր սենեակ մը: Կես գիշերին, իրեն հետ առնելով գիւ եւ Սասունցի Ասունրիկը, քաղաքէն դուրսի նամբով մօտեցան Նէսիմի տունը: Զայնէրդ դարձաւ երբ եւ խնայք վերջացած: Մկրտիչ բարձրացաւ տանիքի վրէժէն իջաւ Զօհրապի եւ Վարդգէսի գտնուած սենեակը:

Սրտաւրով կ'սպասէին վերադարձին: Տանիքին վրայ վսանցի պահուց, երեք քարեր պիտի նետէր մեր ուղղութեամբ: Սրտերնիս բաւական հանգիստ եր, որովհետեւ վսանցի ազդանքս չէինք լսել: Կեր ծամ ուսանալէ վերջ ապահով վերադարձաւ: Զեկնք համարձակեալ բան մը հարցնել, որովհետեւ քիմի սակեց, ջղայնոտ բաներ մը կը խօսէր շարունակ: Այս վիճակին մէջ բնաւ չէր տեսնուած ան:

Երբ հասանք անվսանց մեր մեկնակէսը, անհամբեր հարցուցինք քե ինչ պատահեցաւ այն սենեակին մէջ, որ պարսպ դարձաւ: Խիստ վրդոված պատասխանեց որ անոնք ալ մերիցներուն խելին կը ծառայեն: «Ժողովուրդին եմքարկըւած վիճակէն ոչինչ չփոխեալ մեր ազատութիւնը» կըսեն:

Վարդգէս միայն թելադրած է որ Ուրֆան ապրտամբի: Մկրտիչ մինչև լոյս կը գոյայ իր զայրոյթէն: Երէկո մեծ հայերուն անունը լսած էր, իսկ այժմ անոնց տեսքը և այն համոզումը որ սպանդանոց կ'առաջնորդուին, կատաղութեամբ լեցուցած էր իր հոգին: Այսպէսով ի զուր կ'անցնէին Ուրֆացի ռազմիկներուն ճիգերը ու երկու մեծ հայերը կը զրկուէին Տիգրանակերտ, զոհը դառնալու համար անանուն ոճրագործութեան:

Ուրֆայի Բօմիսէր Եոսսուֆ էֆէնտի սապէս կը պատմէ.—

Անոնց ախարայայր Տիգրանակերս եր որոնում:
Վերջեն չեմ գիտեր ինչո՞ւ, Ուրծա պիտի մնան՝ ըսուեցաւ:
Մենք ալ առժամանակեայ կերպով գետեղեցինք զանոնք կա-
ռավարանսն դիմաց Փորթուզալ Օթէլը, անշուշտ հսկողու-
թեան տակ: Մահմուտ Նէսիմ եւ Շէյխ Սալսէթ պէյերը, իբր
երեսփոխան ընկերներ, միշտ կ'այցելէին անոնց: Ամեն օր
աւանց մեկնելէն վերջ, Զօհրայ մուկն ու խնոն կը դառ-
նար, իսկ Վարդգէս կ'աւարտէր վագր մըն եր, գառագետի
մէջ բռնուած, որով քսիպուեցանք այցելող հեծեցիներուն
հետ պահակներ կարգել:

Մահմուտ Նէսիմ խնոյք մը սարքած եր ի ծաղրանս
Զօհրայի եւ Վարդգէսի: Շատերու հետ ես ալ ներկայ էի:
Կ'ամչնամ ըսելու, որ այդ օր մեր կեցուածքը զոյգ մը կաշ-
կանդուած, բայց վեհոգի գերիներուն հանդէպ անվայել եր,
մանաւանդ մեր բուրք երեսփոխաններունը: Ակնարկուրիւն-
ներ, ուղղակի ծաղրանք, անարգանքներ, անքիւ ու անհաւիւ
էին: Բեմ հանեցին Զօհրայը, Թալէաթ փաշայի կենացը բա-
ժակահառ մը խօսելու: Մարդը չկրցաւ բերանը բանալ, եւ
արցունքները կուլ կուտար: Իսկ Վարդգէս միակ երկու
խօսք ըսաւ. «Վերջեն խնդացողը, ամենէն լաւ կը խնդայ»:
Խնոյքը շառուկանուեցաւ նոյն ձեւով, մինչեւ ուշ տեսն:

Վերջեն փոխադրեցինք երկու գերիները իրենց օթէլը,
ուր պատահածն էր մեծ քաջագործութիւն մը գանոնք ա-
գաւելու համար, երբ միայն Զօհրայ ինք չվիժեցներ ծրա-
գիրը... Մեր գերիները իրենց խուցը առաջնորդուեցան
հսկող ոստիկանին միջոցաւ: Վարդգէս լուցկի կ'ուզէ դը-
բան պահակ ոստիկանէն, նրաքը վառելու համար: Հազիւ
առաջին լուցկին վառած, Զօհրայ կը սկսի բաներ մը
կանչել հայերէն. Վարդգէս կը յարձակի դուռը կը գոցէ:
Զօհրայի կանչերէն հագիւ այսօր կ'ընային հասկնալ.
«Զե՛, մենք խայկներ չենք, մենք չենք գար». իսկ Վարդգէս
կ'երեւի բերանը գոցել կ'աշխատէր:

Դուռը կ'օտարելով ներս մտնել, գտնեցինք Վարդգէսը
Զօհրայէն, որը անկիւն մը սեղմած եր գայն, կոկորդեն
բռնած: Լոյսը վառեցինք: Զարմա՞նք: Զօհրայի եւ Վարդգէ-
սի կեցած տեղին նիւտ ետէր ձեռնակ ծակ մը կար, Փոր-

թուզալ խանի տանիքներուն վրայ բացուած:

Պանդոկը, օրջակայքը խուզարկելու եւ հսկողութիւնը
կրկնապահելու համարն գործադրուեցաւ: Սանդուխէ մը
գաս ուրիշ բան չգտնուեցաւ, որը պանդոկի պատին եր կըն-
քնուած: Երբ վերադարձայ Վարդգէսի եւ Զօհրայի հով, տե-
սայ, որ այս անգամ Վարդգէս կուլար, իսկ Զօհրայ կար-
ծես խենթեցած եր: Երբ մօտենալով քանի մը խօսք պիտի ը-
նէի, լամբին տակը բուռը մը նկատեցի՝ կեսը դուրս, փաշ-
ցի, վրան հապնեպով գրուած երկու տող կար. «Այս կես
գիշերին պատահած եղեք, ձեզ պիտի փախցնենք», ստորա-
գրութիւն՝ Մկրտիչ Խոթեղբարեան:

Յանդուգն քաջ մըն եր Մկրտիչ, որ իր խոստումին
համեմատ, ինչպէս գետեղած եր տոմսակը, նոյնպէս յարգած
եր ծամադրութիւնը:

Զօհրայի կանչերէն կ'եզրականացնէինք երրորդ ան-
ձի մը ներկայութիւնը անոնց սենեակին մէջ: Այդ անձը եւ
Վարդգէս կը ստիպէին որ Զօհրայ փախչի իրենց հետ:

Զօհրայ երբեմն ծամերով խօսելու նուազներ կ'ուրե-
նար, կամ օրերով կը լուր, նոյնիսկ Վարդգէսի հետ շնա-
բառ մը չէր փոխանակէր: Այդ գիշեր կ'երեւի խնոյքի ազ-
դեցութեան տակ եւ անակնկալ ազատութեան մը նշոյլը,
բոլորովին կորսնցնել տուած եր իր հսկայ մտէն բաներ մը,
երբ ոչ ինչո՞ւ այդպէս վարուէր...

Հակառակ անոր որ այդ դեպքի հերոսը իր բոսորա-
գրութիւնը դրած եր, մեր ձեռքը եղող տոմսին տակ, մենք
դարձեալ բաները լեցուցինք անմեղներով, ըստ մեր վաղե-
մի սովորութեան...

Հակառակ մեր բոլոր նիւթերուն, չկրցինք Մկրտիչը
ձեռք բերել: Ան կամ ճիշտ եր կամ չէր: Օր չէր անցներ որ
անոր մասին քանի մը ծառայներ չգային, իր ըրած ծառա-
սկութիւններուն համար. օրինակ, Ուրծայի բոլոր ուղղու-
թեամբ հեռագրութիւնը կ'երեւի եւ գերանները ալիւ. քաղա-
քի հեռախօսի քելերը ոչնչացնել. ամբողջ բուրք քաղաքա-
բաժնին համար կ'ընտանաւ եղող Քերիքի ջուրը դադրեցը-
նել, եւ ասոր նման հազար ու մեկ բաներ: Ամենէն տար-
բիւնակը, իր ինքնութիւնը հաստատող հետք մը բոլորուն եր. ա-

սոնք գրուած քղքեր եին, ուր կ'ըսէր. «Վասե՛ր, քաղաքի մէջ մի՛ փնտնե՛ք զիս, անմեղները ազատ արձակեցե՛ք, հո՛ւ եմ, հրաւմեցե՛ք եկե՛ք, ծանօթանա՛նք»:

Վալլահի, պիլլահի այդ մարդը կամ դեւ մ'էր, կամ հեեօսակ մը, եւ ամեն պարագայի տակ քրօնքեան սարսափը:

Հերոսամարտի սկսելէն մի քանի օր առաջ երեկոյ մը, մեծ հրացանաձգութիւն մը պատահեցաւ քաղաքիս հարաւարեւմտեան կողմը գտնուող Գարանլըք Գարունին կողմի բերդին մօտերը: Ժամանակը երթալով կը մթնէր: Հրացանաձգութիւնը սաստկացաւ: Ձայնը քանի կ'երթար կը հեռանար: Հրացանաձգութիւնը Ս. Սարգիս վանքին մօտերէն սկսաւ գալ: Կամաց կամաց լուռութիւն մը տիրեց, բայց լըռութեան մէջ կարծես մութէն օգտուող ուրուականներ ու երթեւեկ մը կար: Իսկապէս Հայր Աբրահամի թաղէն զինամթերքի բաժանումի աշխատանք մը կար: Մկրտիչ թագստոցէն դուրս էր ելած, զինամթերքը սկսած էր բաժնել զըլխաւոր կեդրոններու վրայ:

Թուրք կառավարութիւնը չփոթի մատնելու համար, մի քանի պատանիներ կը զրկէ: Բերդին առջև կրակելով դէպի Գարանլըք Գարուն և Ս. Սարգիս վանքի ուղղութեամբ պիտի անհետանան այգիներուն մէջ: Այս ձևով քաղաքին մէջ գտնուած և Հայր Աբրահամի ոստիկանատան թուրք ուժերը այս գէնքերու պայթումները կը հետապնդեն, այս գործով կ'զբաղին, իսկ միւս կողմէն Մկրտիչ իր խումբով կանխամտածուած ծրարիւրները կը կատարէր անարգել:

Այդ զիշերուայ աշխատանքը՝ Հայր Աբրահամ թաղի շրջանը երկու կեդրոններ էր հաստատած: Թագաւորենց եւ Բիլէճի Միսցոնց տունները ամրացուած էին:

Հայ թաղերուն մէջ երթեւեկը դժուարացած էր: Մըկրտիչ իր թագստոցէն հրահանգներ կուտայ: Նախօրօք դեղօրայք կը կեդրոնացնէ, երկու հայ զինարաններէ, պատանեկան միութեան պատանիներու եւ հայ կիներու եւ օրիորդներու միջոցաւ:

Բաղխումը անխուսափելի է: Ահա Սանտրճեաններու

տան մէջ Մկրտիչ կը զիմաւորէ խուզարկող ոստիկաններու խումբը: Կը տապալէ մի քանին ու այս ազդանշանին վրայ կ'սկսի կոխել: Թուրք հորդան էր որ կը յարձակէր մեր ուժերուն վրայ: Մկրտիչը հոս կը տեսնենք զեկավար, հրամանատար, զինուոր և ոմբածիզ:

Եկեղեցիին առջև զորքեր են փռուած, Մկրտիչը Ուրֆայի հերոսամարտի զեկավարը նշանակելու եւ անոր յանձնելու ժողովուրդին բախտը: Հոն է կղերական դասը իր ամբողջ կազմով. հոն է ժողովական պատուելին. բոլորը ի մի ձուլուած կ'ուզեն կուրծք տալ թշնամիին ու պատուաւոր մեռնիլ: Հոս բոլորը համերաշխած էին: Չկար յարանուանական խտրութիւն, կուսակցական վէճ ու անհատական քինախնդրութիւն, բոլոր կիրքերը մարած էին. ամէն մարդ սկսած էր մօտալուտ մահը տեսնել ու անոր համեմատ զոհ մը աւելի խել թշնամիիէն:

Մկրտիչ Եօթնեղբարեան Ուրֆայի զիւցադնամարտին մէջ երեւան եկաւ անվեհեր զեկավարի դերով: Հայ յեղափոխութեան դափնէ-դսակներուն ամենէն փառայեղը շահեցաւ Պատերազմի մահազոռ չեփողը հնչած էր անոր համար, Ռասթկելէնեանենց տունէն: Թուրք կառավարութիւնը իր որսկան շուներու միջոցաւ կ'իմանայ անոր թաքստոցը: Իրենց անպատկառ վստահութեամբ կը յարձակին Ռասթկելէնեանենց տունին վրայ: Տիզբանակերտէն տխրահոյակ ջարդարար Ահմէտ պէյ մասնաւոր եկած էր, նոյնքան վատահամբաւ Պազըր Չավուչը և Աէվէքէկլի Ալի էֆէնտին: Իրենց լիբր սովորութեան համաձայն, նախ կիները կ'ուզեն նեղել, բայց Մկրտիչ Ռասթկելէնեանին հետ կը խոյանան տաւոցներով: Երկու մեռեալ և Պազըր Չավուչին հետ մի քանի վիբաւոր ձգելով կը հեռանան թուրքերը: Այս կողմին մէջ Յարութիւն Եօթըրբինճեան ոտքէն վիբաւորուած էր:

Մկրտիչ օր ըստ օրէ աւելի կը մտատանջուէր: Խալիլ կատաղած, Ռասթկելէնեաններու տան գէպքէն, ամէն հնարքի կը զիմէր ծուղակի մէջ ձգելու համար Եօթնեղ-

քարեանի խումբը: Այլևս որչա՛կ էր թուրքերուն համար որ
այդ խումբին ձերբակալութիւնը կամ ոչնչացումը բոլորո՞ւ
վին պիտի հարթէր Տէր Զօրի ճամբան: Մկրտիչի համար
ալ երկրորդ հանդիպում մը ըմբոստութեան ազդանշանը
պէտք էր տար, որովհետեւ Ուրֆայի Հայոց թաղին մէջ
կառավարութիւնը կը փորձէր կեդրոններ հաստատել զին-
ւորական ուժերու համար:

Հերոսամարտի ժամը սկսած էր հնչել՝ զոյգ դան-
դակներով: Մայր եկեղեցունց և բողոքական ժողովարանի
դանդակները ժամերով կը զօղանջէին, տխուր, խորհրդա-
ւոր տպաւորութիւն մը սփռելով քաղաքին վրայ: Շատեր
զեռ քիչ առաջուայ զէնքերու պայթումի սարսափէն՝ գետ-
նայարկերն էին:

Մկրտիչ Մայր եկեղեցունց խոշոր դրան առջև, քա-
րիւղի սնտուկի մը վրայ նստած, սնտուկ մըն ալ առջևը
առած, մէկ անկիւնը զէնքեր լեցուն, ուրիշ անկիւն մը
փամփուշտի սնտուկներ զիզուած և վառօղի պարկեր: Իր
հրահանգին վրայ, մի քանի մարդիկ հայոց թաղերը կը
պտտէին, կռուի սկսիլը կ'աւետէին: Այսպիսով երիտասարդ,
պատանի բոլորը կուգային Մայր եկեղեցի, ղեկավարին
ներկայանալով հրահանգներ ստանալու համար:

Հերոսամարտի ղեկավարը իւրաքանչիւր ներկայա-
ցողի ուժին ու ձիրքին համեմատ զէնք կը բաժնէր և ի-
րեն յարմար զիւրքը կը զրկէր: Նոր կը կազմակերպէր բո-
լոր իր տրամագրութեան տակ գտնուող ուժերը: Ահա այս-
պէս ան առաջին օրէն, թուրք նենգութեան առաջ յան-
կարծակիի չգալու համար կանխազգուշական միջոցներ կը
մտածէր: Նրեկոյեան իր ձին նստած, բոլոր զիւրքերը կ'այ-
ցելէ, անոնց մէջէն կ'ընտրէ իւրաքանչիւրի խմբապետը:
Ասկէ յետոյ էր որ քաղաքը կը բաժնէր շրջաններու և
շրջանային պետերու, աւելի լաւ կազմակերպուած վիճակի
մը մէջ գնելով: Քաղաքի կռուի յատակագիծը սկսած էր
իր ծառայութիւնը մատուցանել՝ որուն համար շատ յոգ-
նած էր Եղեկիէլ Պօյաճեանի հետ:

Մկրտիչ միշտ կը թելադրէր աշախուհ Տակել այն
բոլոր շարժումներուն՝ որ թշնամին ի դորձ կը դնէ: Այս
օրերուն ան ծուղակ մը կը լարէ Թըլֆըտուրի Հեսենց գիւ-
քին: Հրահանգ կը զրկէ թշնամիին ձևացնել որ իրենց
զիւրքը կը լքեն: Նրեկոյեան թուրքերը կ'սկսին յառաջանալ:
Ինք բռնած է Ալաճաչոնց և Գէպըրենց տուները: Թուրքե-
րը երբ կը մտնեն Հեսենց տունը, ինք մէկ ժամ առաջ այս
տունին երկու սենեակներուն մէջ երկուական տղայ պա-
հած է՝ պահարաններու մէջ: Թուրքերը կարճելով թէ այդ
կարևոր զիւրքին տիրացած են, հայորդիները երկու կրակի
մէջ առնելու, յանկարծ կրակը կը բացուի երկու կողմէն
և կրակի մէջ են ինկած իրենք: Եանպէկոնց տունէն հա-
յերը կը յարձակին: Թուրքերը փախուստի ճամբան կը
բռնեն: Հոս արդէն Մկրտիչ, Գէպըրենց և Ալաճաչոնց տու-
նէն թշնամիին փախուստի ճամբան է կտրած: Հոս առա-
ջին ծուղակին մէջ ինկած էր թուրքը: Քիչեր ազատուե-
ցան թշնամիէն և մեծ աւար մը առաւ Մկրտիչ, զինելով
հայ օրիորդներն ալ, նոր զէնքերով: Սէ ան հոս երևան
եկաւ իբր ռազմագէտ:

Մկրտիչ Ուրֆայի հայութեան արթուն պահակն էր
ու թուրքին սարսափը: Անոր աչքէն ու խողովներէն բան
չէր վրիպեր:

1915-ի զիւցաղնամարտի թոհն ու բռնին մէջ, ան
ծրագիրը կը յղանայ թուրք ուժերուն կոնակէն անցնիլ ու
հարուածել: Առաջին փորձը յաղթանակով մը կը վերջա-
նայ: Թուրք ուժերը Թըլֆըտուրի բարձունքին վրայ զիւրք
բռնելու յաջողած էին: Մկրտիչ չտեսածի կը ձևացնէ և կը
թողու որ հոն ուժ կեդրոնացնեն: Նրեք օր վերջ, գիշերը,
տասնեակ մը հետը առնելով, ճամատանին փլածէն կը յա-
ջողի թշնամուն կոնակը անցնիլ: Այնպէս մը կարգադրած
էր որ իր առաջին հարուածը պիտի տար տաւրհարուածեա-
նով, հայկական զիւրքէն, Հեսենց Մխցի Գէպըրենց տունէն
ալ յարձակումը պիտի սկսէր: Այս յարձակումը կ'ըլլայ կէս
գիշերէն վերջ, թշնամիին ճիշդ հանգստի պահուն: Այս

գործողութեան ընթացքին մէկ հայ վերաւոր և թշնամիէն կը խլեն տասնեակ մը մեռեալ և քսանի չափ վերաւոր: Զէնքի և ռազմամթերքի աւարը կատարեալ էր:

Երկրորդ փորձը դժբախտաբար չի յաջողիր: Այն էր՝ մօտաւոր լեռներու մէջ ասպատակախումբ մը պահել: Ուրֆայի շրջակայ գիւղերը թուրք, քիւրտ, արաբներ էին, երկրորդ իր տրամադրութեան տակ եղած ուժերը բաւական չէին: Ուստի, ան հրաժարեցաւ այս ծրագրէն՝ որ մեծ օժանդակ մը պիտի ըլլար: Նոյնիսկ մտադրեց կռուի ամենատաք շրջանին, թշնամի զօտին պատուել ու լեռներու մէջ զբաղեցնել դանոնք: Սակայն չի կրցաւ բաժնուիլ իր սիրած ժողովուրդէն:

Այս օրերուն Ուրֆայի շրջապատուած էր չորս զինւորական շրջաններով: Ասոր հետ մէկտեղ, Ուրֆայի գիւցաղնամարտի ղեկավար Հայոցի Տիտանը մեծ հաւատքը ունէր ձեռքելու թշնամի ուժերը, բայց այս բոլորը վասն ինչու... «Լաւ է մեռնիլ սիրելի ժողովուրդի հետ, զէնքը ձեռքիս, քան խուսափիլ պայքարէն»:

Ահա Մկրտիչը իր նկարագրով:

Սանտրագործեաններու տունին գէպին, մի քանի ոստիկաններ մեռած էին և Մկրտիչ իր ճարպիկութեամբ մնացեալին ալ զէնքերը առնելով կը թողու որ երթան և պատմեն թէ հայերը լաւ զինուած են և աւելի վեհանձն են քան թուրքերը, զերինները չեն սպաններ:

Այս գէպէն վերջ մինչև երեկոյ քաղաքը կատարեալ լուրթեան մէջ էր: Մկրտիչ հրահանգած էր իր եղբօրը Սարգիսին որ անմիջապէս Մայր եկեղեցուոյ դիմացի ոստիկանատունն ալ մաքրագործէ: Հրամանը կը դրժագրւուի: Հայ և թուրք թաղի երկայնքին դիրքերը բռնուած էին հայերով:

Թուրքը իր սովորական միջոցին կը դիմէ: Նախ քան ընդհարումը, կ'ուզէ բանակցիլ հայ կտրիճներուն հետ: Իրիկուան դէմ, ծերուկ ասորի մը կ'երևնայ հայ դիրքերու մօտ, ճերմակ լաթի կտոր մը պարզած: Անմիջապէս Մը-

կրտիչի լուր կուտան: Եօթնեղբարեանին մօտ կը տանին մարդը, աչքերը կապուած: Դադաքապետը, տխրահոյակ Ալի Հայտար, նամակ մը գրած է և նախորդ օրուայ գէպի յանցանքը ոստիկաններուն վրայ բարդած է, իբր թէ անոնք չարաչար գործածած են և զտած են իրենց վայելատիժը: Ուստի, համերաշխութեան յորդորներ կը կարգայ, զարմանք կը յայտնէ նաև հայ թաղերուն մէջ կասկածելի շարժումներուն համար:

Մկրտիչ թուրքին հոգիին խորը թափանցած, այս նամակին կը պատասխանէ, որ այն ընդհանուր սպանդէն յետոյ, որուն մէջ կ'ոչնչանար թուրքիոյ բովանդակ հայութիւնը, այն տմարդի ու ոճրագար սաղրանքներուն ու հրէշութեան՝ որոնք ենթարկուեցաւ Ուրֆայի երկտասարդութիւնը Գուտէմէ և Գարաքէօփիւ, այն ուղղամիտ ղեկավարները՝ որոնք իրենց ինչքն ու կեանքը ի սպաս դրին թուրք հայրենիքին, խողխողուեցան անպատմելի սաղախլական շարհարաւներով: Զէյթունցին, Մարալցին, Մչեցին և բոլոր հայութիւնը խաբելով Տէր Զօրի անպատենբուն մէջ խղիւղեցիք, ո՛չ, Ուրֆայի հայութիւնը այս բոլորէն վերջ, թուրք կառավարութեան վրայ հաւատք չունի և չուզէր ոչխարի անմեղ ու անկեղծ համակերպութեամբ զոհուիլ անապատներուն մէջ, այլ կ'ուզէ մեռնիլ իր հայրենի օճախին մէջ, զէնքը ձեռքին, մինչև վերջին մարդը:

Պատասխանը նամակաբեր Ասորիին հետ կը վերադարձուի թրքական թաղը:

Սեպտ. 29ի դիւերը Մկրտիչ Եօթնեղբարեանի համար տենդագին աշխատանքի գիշեր մը կը դառնայ: Պարզ գիտէր որ յաջորդ առաւօտ թուրքերը յարձակումի պիտի դիմէին: Իր ռազմագէտի բացառիկ միտքով ծրագրերն էր մշակէր, առաջին առթիւ ուժգին հարուած մը տալու համար թուրքերուն: Ուրֆայի հայոց թաղին քարտէսը աչքին առաջ է: Այս ծրագիրը իրականացնելու համար հրահանգած էր հայ և թուրք թաղամասին վրայ ամուր դիրքեր պատրաստելու, շատ զգոյշ և զաղտնի կերպով և ազատ անցք թողուլ որ թուրքերը անարգել հայոց թաղը

խուժեն: Նոյն ատեն թուրք թաղերու մօտ հայ տուները ամբաստնելով, բոլոր դիրքերուն և կռուողներուն անխտիր ուսմբ բաժնեց: Հ. Յ. Դաշնակցութեան ռազմական պահեստը լայնօրէն կոհացուցիչ էր:

Մկրտիչի աշխատանքները պարապը չէին գացած: Ան կեդրոնը նստած, խուժը մը կտրիճ պատանիներու հետ, քաղաքին մէջ մնացած ղեկավարութեան յարմարող ուժերը կը բաժնէ դիրքերուն: Վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէր յաջորդ առաւօտեան յարձակման: Բոլոր կռուողներուն հրահանգած, թողուլ թուրք խուժանին ազատ մուտքը դէպի հայոց թաղերը: Որոշուած ազգանշանին վրայ պէտք է կրակէին: Փոքրիկ պատանիներ դիրքերու և կեդրոնի փոխ յարաբերութիւնը կը պահէին:

Մկրտիչ չէր սխալած: Յաջորդ առաւօտ, Սեպտ. 30ին, հալլա, հալլաներով թուրք խուժանը կ'սկսի յառաջանալ դէպի հայ թաղերը: Երեք թեւերով անարգել կը յառաջանար: Հայ կռուողներու սրտերը կը տրոփէին: Տղաքը ազգանշանի կ'սպասէին: Ան կ'ուշանար: Մկրտիչ ելր կ'իմանայ թուրքերու շատ յառաջացած ըլլալը, կեդրոնի ուժերը երեքի բաժնած կը յառաջանայ թուրքերը դիմաւորելու: Այս վայրկեանին, Մայր եկեղեցիի զանգակը կը հնչէ: Կրակի հրամանը տրուած էր: Թուրքերը Երկու կըրակի մէջ ձգած էր Մկրտիչ: Կոտորածը սարսափելի կ'ըլլայ:

Թուրքը իր դասը առած էր: Այս առաջին հարուածը այնքան ուժգին եղած էր որ երկրորդ փորձը ընել չի համարձակեցան այդ օրերուն:

Մկրտիչ ռազմագէտ մըն էր, առանց մեծ պատեւրագմներու մէջ մտնելու: Յաղթանակէն չլացող չէր ան: Անմիջապէս դիրքերը կ'այցելէ, կը քննէ բոլորին զէնքը, ռազմամթերքին քանակը և կը թելադրէ խնայել փամփուշտը և զգոյշ ըլլալ, որովհետեւ թուրքը քաջաբար կըրուելու ընդունակ չ'ըլլալով, վաւարար յանկարծակիի կը բերէ մեզ:

Այդ գիշերուան գերիներէն կ'իմանար մօտ օրէն Ֆախրի փաշայի Ուրֆա հասնիլը, 6000 զինուորով և մի քանի թնդանօթներով, իսկ այդ առաւօտ իսկ պիտի հասնէր

Սըրուճի Սիւլէյման պէյը, իր 600 մարդոցով: Անմիջապէս փլան մը կը պատրաստէ, այն կողմէն որ պիտի յարձակէին քիւրտերը՝ իրենց պէկին, Սիւլէյմանին զխաւովութեամբ: Յատուկ ռազմավարութեամբ պիտի ընդունէր զանոնք, Ուրֆայի շուրջ գտնուած աշիւթները վախցնելու համար:

Ծրագիրը պատրաստ էր: Յաջորդ առաւօտ քիւրտերը իրենց մօլլաներով, չէյխերով սուսերամերկ կը խուժեն Հայր Աբրահամի թաղամասին վրայ: Հայր Աբրահամի լճակէն մեկնելով, հարիւր մէթրի վրայ խուժանը կը յառաջանայ, երկու մասի բաժնուած՝ մէկը Գասէլլըկին փողոցէն կ'սկսի բարձրանալ, իսկ միւս թեւը Ֆըհլի պաշտոն փողոցէն կը յառաջանայ: Մկրտիչ հրահանգած էր ընաւ չի գիմադրել, մինչև որ հայ կռուողները թուրքերուն կըրուակը անցնին:

Բիւրտ հորդան ընդգրկութեան չի շանդիպած կը փորձէ տուները մտնել: Բոլոր տուներու դռները ետեւէն քարերով ամրացուած էին: Մկրտիչ այս նախապատրաստութիւնը ըրած էր երկու նպատակով, նախ որ թշնամին հնաբաւորութիւն չուենար հայոց տուները մտնելով դիրք բռնել, երկրորդ փախուստի պահուն տուն մը մտնելով չ'ազատուէր:

Յանկարծ հայկական ուսմբերը պայթեցան: Բիւրտերը այս ձևի զէնք դեռ չէին տեսած: Գլուխներն կորսնցուցած կ'սկսին իրար սպաննել: Կոտորածը աննախընթաց էր: Երկու հարիւր մեռեալ և վիրաւոր ձգած էին պէտք է կարելի եղածին չափ աւելի զոհեր խել թշնամիէն:

Բոլոր խմբապետներուն կը թելադրէ ամենափոքր դէպքին կեդրոնը տեղեակ պահել: Այդ օրուայ աշխատանքը կ'ըլլայ հիւանդանոց-դեղարան մը հիմնել, զինարան, ճաշարան, պարենաւորման գործը կազմակերպել: Կռուողները դիրքերէն դուրս չպիտի կրնային ելլել: Կազմեց զիրքեր շինող, պատեր ծակող խումբեր՝ որոնք գիշեր ցրեկ կ'աշխատէին: Հայոց թաղը մէկ ծայրէն միւսը, ծակուած էին պատերը, իրարու մէջէն հաղորդակցութիւնը ապահովելու մտօք, որովհետեւ կռուի առաջին օրը մի քանի զո-

հերէն չատեր մինարէներէն էին սպաննուած կամ վիրաւորուած: Յաճախ թրքական զիրքերուն գիմացը կեցած, թուրքերուն վրայ կը ծիծաղէր և Կալապոյունցի (բերդի շրջակայքի թուրքերուն այսպէս կը կոչէին) «ձեր կտրծները ո՞ւր են», կ'ըսէր, «անդէն ու անպաշտպան մարդիկ երախաներ ու կիներ կոտորել գիտցող ձեր հերոսները թող գան իրաւուն հետ չափուինք:»

Մկրտիչ կը հասնի Հայ Գաթուիկ եկեղեցին՝ որ զըրաւուած էր թուրքերու կողմէ՝ հանդիպակաց հայ զիրքերը վտանդի տակ ձգելով: Վայրկենական թուրք ուժերը կրակի տակ կը գնէ իր ուժերով ու կէս ժամուան մէջ թուրքերը բազմաթիւ մեռեալ և վիրաւորներ ձգելով կը փախչին: Այս բաղխումը թուրքերուն հարիւրէ աւելի զոհի էր նստած, ասկէ զատ, երկու ոստիկաններ ձեռք ձգած էր, թրքական ուժի մասին տեղեկութիւն առնելու: Վստահ էր որ իր ափ մը կտրիճներով կրնայ ամբողջ Ուրֆան զըրաւել, բայց պահել անկարելի էր, որովհետեւ օրէ օր նոր ուժեր կ'ստանային թուրքերը:

Մկրտիչ բոլոր բաղխումները կը կազմակերպէր ռազմագէտի անդուգական յատկութեամբ: Իւրաքանչիւր բաղխումէ յետոյ ուշադրութիւնը կը դառնար միշտ զինական աւարին: Գերի առնուած զէնքի քանակը իրեն աւելի կը գոհացնէր: Անմիջապէս որ կոիւր վերջացած կ'ըլլար, զինահաւաքման գործին կ'սկսէր: Երբ առիթը կ'ունենար, հայրենասիրական խօսքերով ժողովուրդի տրամագրուած թիւնը կը բարձրացնէր: Ուր որ էր ան, հոն վախ չկար: Հոն կը տեսնուէր ռազմաբարձրութիւն, յեղափոխական կեցուածք:

Մկրտիչի ծրագիրը իրականացած էր: Բոլոր Ուրֆայի շրջակայքը գտնուող աշիրէթներուն մէջ տիրած էր սարսափը: Ինք արդէն զիւղացիներուն հոգեբանութեանը թափանցած էր, երբ անոնց մէջ կ'աշխատէր ու անոնցմէ զէնք ու փամփուշտ կը գնէր:

Թուրք կառավարութիւնը իր տեղական ու շրջակայ աշիրէթներով կազմած ուժով չէր կրցած հայկական ըմբոս-

տութիւնը կասեցնել: Սպառած էին իր միջոցները: Ահա սպասուած ուժերը կը կը հասնին: Նախքան կանոնաւոր զինուորական բանակը հասած Մկրտիչ միտքը կը յղանայ, դեռ քաղաք չի հասած, սարսափեցնել զինուորական հրաժանատարը ու կը կազմակերպէ զինուորական թնդանօթները անգործութեան մատնելու ծրագիր մը: Եղբայրը՝ Սարգիսը և մի քանի յանդուգն կտրիճներ և խումբ մըն ալ առնելով կ'իջնէ Հալէպի ճամբուն վրայ, քաղաքէն հինգ հարիւր մէթը հեռու թրքական զերեզմաննոցին մէջ կը պահուի: Երկու կողմէն կը բռնէ ճամբան՝ որ տասը մէթրի չափ բարձր էր: Հայ կտրիճները կ'սպասեն անհամբեր: Հեռուէն կը տեսնուի զինուորներու մօտենալը՝ դէպի քաղաք: Մկրտիչ տղոցը կը հրահանգէ միայն այն ատեն կը քակել՝ երբ ինք կրակէ:

Վերջապէս զինուորները երեք թնդանօթով կտրիճներուն ոտքին տակ կը հասնին: Մկրտիչ կը թողու որ անցքին մէջ լաւ մը մխրճուին: Յանկարծ կը կրակէ: Համազարկը սարսոցեցնել էր: Թուրք զինուորները եղած տեղը կը մնան: Սարգիս կայծակի արագութեամբ կը մօտենայ, թնդանօթներէն մէկուն բանալին կը հանէ, իսկ երկրորդինը հանելու ժամանակ չ'ունենալով մուրճի համարած մը տալով անգործածելի վիճակի կը հասցնէ: Մըկրտիչ խումբին կը հրամայէ հեռանալ:

Զէնքերու ձայնէն, նախապէս քաղաք հասնող զինուորներէն խումբ մը կուգայ թնդանօթներուն ձգուած վայրը: Տեսնելով մեռեալները, իրար կ'անցնին, սակայն չեն փորձեր հետապնդել հայ հերոսները, որովհետեւ զանոնք հետապնդել իրական մահը գիմաւորել կը նշանակէր:

Փախրի փաշա իր բանակով Ուրֆա մտած, կը հըրաւիրէ Մկրտիչին յանձնուիլ, կեղծիքով լի նամակի մը մէջ, ի միջի այլոց թուրք փաշան կը հիւանայ հայորդիներուն քաջութեան վրայ ու պատուոյ խօսք կուտայ իրենց պաշտօններ յանձնել թրքական բանակին մէջ:

Մկրտիչ իր սովորութեան համաձայն, լակոնական

ոճով կը պատասխանէ՝ «Զիրար չիարեանք և ծիծաղելի չըլլանք. մենք ձեր զինուորներուն չալտի խնայենք մինչև մեր վերջին մարդը, դուք ալ մի՛ խնայէք մեզ, եթէ կրնաք»:

Մկրտիչ ժամադրութիւն մը կուտայ Ֆախրի փաշային հետ տեսնուելու, դիրքէ դիրք: Փաշան հաւանած էր: Հոն բոլոր դառնութիւնները կը թափէ Ֆախրիի վրայ, թուելով բոլոր այն խժոժութիւնները որ ի գործ գրուած են անմեղ հայութեան վրայ, այն ալ անգէն, մանուկներու և կիներու վրայ՝ որոնք ինքզինքնին պաշտպանելու միջոցներէն զուրկ են:

Ֆախրի փաշան երգում պատառ կ'ըլլայ, ի վերջոյ, կատղած, պայման կուտայ յանձնուիլ մինչև կէսօր: Կը սպառնայ քաղաքը քարուքանդ ընել:

Մկրտիչ արհամարհական ձևով կը պատասխանէ թէ իրենցմէ ատկէ դատ քան չկրնար սպասել:

Այն առասպելական մարդն էր Մկրտիչ՝ որ սարսափեցուցած էր Ուրֆայի բոլոր թրքութիւնը և Ֆախրի փաշան: Իր հնարամտութենէն ամէն մարդ կը վախնար:

Ֆախրի փաշան աւելի սարսափեցաւ ու չլմեցաւ, երբ լսեց թէ Մկրտիչ թուրք խօճայի տարազով գացած էր կառավարչատուն, թրքական ուժերը ուսումնասիրելու համար: Մկրտիչ այս գէպը ինք յայտնած էր Ֆախրի փաշային հետ խօսած ժամանակ: Ֆախրի փաշան փնտրած և ստուգած էր թէ այդպիսի խօճայ մը տեսնուած է կառավարչատան մէջ:

Իսկապէս, Ֆախրիի ուժերը երբ Ուրֆա կը հասնին, Մկրտիչ կը ծրագրէ որոշ տեղեկութիւններ քաղել թուրք ուժերու մասին: Կ'որոշէ անձամբ կատարել հետախուզութիւնը: Հայր Աբրահամի թաղէն իջնելով գէպի վար, բաղնիքին տանիքը իջնելով, կ'անցնի թրքական թաղը: Մինչև երեկոյ թրքական բոլոր զինուորական կայանները այժմ անցնելով, կառավարչատուն կը մտնէ: Հոն ալ մի քանի ոչ-տեղացի սպաներու հետ տեսնուելով ու պէտք եղած տեղեկութիւնները քաղելով կը հեռանայ:

Կառավարչատան բակը տեսած էր այն թնդանօթ-

ները՝ որոնք Մասմանայ պիտի փոխադրուէին: Այս բոլոր անցուղարձերը պատմած էր Ֆախրի փաշային, անոր հետ խօսակցութեան ժամանակ, որու կատաղութիւնէ էր պատճառած, և որ կատաղի յարձակումներ կ'սկսին ընել, Մկրտիչին պատեհութիւն տալով որ հրաշքներ գործէ, աւելի կատաղօրէն հնձելով թշնամի ուժերը:

Թնդանօթ մը ունենալու գաղափարէն տարուած, կը կաղմէ յատակադիւ մը ու կ'սկսի եռանդուն աշխատանքի: Թնդանօթի շինութեան համար, Մկրտիչի հրահանգով, կռուի պահուն, պատանիները արշաւանք մը կը կաղմակերպեն անմիջապէս: Այս պահուն դիրքերու մէջ խաղաղութիւն կը տիրէ: Թուրքերը հայ ռազմիկներու տեղատարափ կապարներէն յոգնատանջ, դիրքերու մէջ հանդիստի կը դիմեն: Պատանիներու խումբերը քաղաքի մէջ գտնուած արոյրէ (քուճ) շինուած բոլոր առարկաները հաւաքելով կեդրոն կը բերեն, յանձնելու համար ձուլաբանին, որպէսզի օր առաջ պատրաստուի Մկրտիչի հրամամութեան բարիքներէն փրկարար թնդանօթը:

Զուլարանի վարպետ Գրիգորի հետ Մկրտիչ ոգևոր և անհամբեր, չարաչար կ'աշխատին: Վերջապէս թնդանօթը կը պատրաստուի: Ռումբի պատրաստութիւնը կը յանձնուի Սարգիս Եօթնեղբարեանի՝ որ գիւցաղնամարտի չըրջանին վառօդի պատրաստութեամբ կ'ըրարէր: Շուտափոյթ կերպով կը պատրաստուին նաև ուժերը:

Ահագին դժուարութեամբ հնար կ'ըլլայ վարպետ Գրիգորի շնորհիւ շարժման մէջ գնել հայկական թընդանօթը: (*) Առաջին ուժերը կը նետուի բերդի ուղղու-

(*) Հայկական քնդանօթը կը բաղկանար ձուլածոյ ահագին հաս խողովակէ մը, գետնուած մասնաւոր պատի մը մէջ: Կը լեցուէր բոժական հրացանի ձեւով, վառօդէն յետոյ լաթի կտորներ թխմելով լաւ մը կ'ամրացուէր, պատրոցով մը պայթելով դեպի հեռու կը քանդէր փողին ծալքամասին վրայ գետնուած ուժանակով լեցուն ուժերը:

թեամբ, ուրկէ արդէն թուրքերը չատոնց սկսած էին ուժ-
բակոծել հայկական թաղերը: Ժողովուրդը ներքնայարկե-
րու մէջ պատուաւաւելէ յետոյ, Մկրտիչ իր սովորական պա-
ղարկնութեամբ թնդաւթածիզին կը թելադրէ թնդանո-
թը տեղափոխել ուրիշ վայր մը՝ որտեղէն հեշտութեամբ
պիտի հարուածէր բերդի թուրք մարտկոցը:

Մկրտիչ թնդանոթածիզ մասնագէտի մը պէս կը
յաջողի հայ ուսմբը թշնամիին ամենէն վտանգաւոր վայ-
րին մէջ ձգել: Թնդանոթի մի քանի հարուածներէն յետոյ
ան իր հեռագրիտակով կը տեսնէ թշնամիին խուճապի
մատնուած ըլլալը:

Հայկական ուսմբը նպատակադրուած տեղ իյնալէն
պզտիկ ատեն մը յետոյ պիտի պայթէր: Թշնամին հայ
ուսմբէն թէն կը սարսափի, սակայն անոր չպայթիլը ա-
ռիթ կուտայ խմբովին հաւաքուելու: հայ ուսմբին չուրջ-
դիտելու համար անոր այլանդակութիւնը: Ռուսմբը սա-
կայն, ճիշդ ուղի ատեն կը պայթի, սպայ մը ու տասնեակ
մը զոհեր խելով թշնամիէն:

Երկրորդ ուսմբ մը աւելի ահաւոր հետեանքներ
կ'ունենայ: Ընկճուած հայերու վրայ յարձակելու պատ-
րաստ ուժերու մօտիկ չըջանակի մը մէջ կը պայթի, ահա-
զին մարդկային մնասնիկ պատճառելով: Այդ խաժամու-
ժին ղեկավար մօլլան անձանաչելի կերպով կտոր կտոր
կ'ըլլայ: Ահռելի խուճապով ուղիքը կը փախչին: Սակայն
թշնամին չուտով կը լուծէ զաղտնիքը: Երբ ուսմբ մը
կ'իյնայ, իր շրջակայքին մէջ իր ուժերը կը փոխադրէ և
ուսմբին պայթիւնէն յետոյ միայն կը վերադարձնէ դա-
նոնք:

Սակայն չուտով կը վերջանան հայկական սակաւա-
թիւ ուսմբերը ու նորէն Մկրտիչի խորհուրդով և հրամա-
նով թնդանոթը կը թաղուի փլատակի մը մէջ: Այս խոր-
ուսմբերէն զատ ձեռնառուսմբն ալ ահագին դեր կը կա-
տարեն գիւցաղնամարտի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին:

Ուրբաթ օր մը խաւամ հորդան. կէսօրուայ աղօթքէ

մը յետոյ, «Ալլահ, Ալլահ» կանչելով, ուժեղ յարձակողա-
կանի մը կ'սկսի հայ թաղերու վրայ: Մկրտիչ անմիջա-
պէս որ կը լսէ եղելութիւնը, կը փութայ դիմաւորել զա-
նոնք, իրեն հետ ունենալով էլէհէյտոեան Գէորգը, Յակոբ
Համալեանը, Մովսէս Սուճեանը, Նազարէթ Պազալեանը,
Յարութիւն Թէնէքէճեանը և Պետրոս Եօթըրըինձեանը:
Դիրք կը բռնեն Մաղաքեաններու տունին չուրջը, մաս
մըն ալ կը յառաջանան մինչև Եօթնդարեան եւ Գըլըճ-
չիպաշեան բնակարանները: Դիրքերու մէջ դարանակալ
սպասող տղաներուն Մկրտիչ կը հրամայէ սպասել իր աղ-
դանչանին, որ ինքը պիտի տար ուսմբով մը:

Ուսմանը իրար հրմշտկելով կը յառաջանայ գէպի
Մաղաքեաններու տունը, ուրկէ կը պայթի Մկրտիչի ուսմ-
բը: Այս աղդանչանին վրայ ձեռնառումբերը իրար կը յա-
ջորդեն և կը պայթին թուրք խուճանին մէջ: Վայնասու-
նը կը փրթի: Փոյոցի լայնքին ու երկայնքին վրայ ահա-
զին դիակներ կը թափին: Ճիշդ այս պահուն դիրքերէն
դուրս կ'ելլեն հայդուկները, Մկրտիչի ղեկավարութեամբ,
ողջ մնացածներու հաշիւը ատրճանակներով մաքրելու հա-
մար: Հարուածը սարսափեցուցիչ կ'ըլլայ ու գլխակորոյս
կը ջարդուին անխնայ:

Կէսօրէն յետոյ Ճախրի փաշա կը հրամայէ թնդա-
նոթի բռնել հայոց թաղերը, չորս կէտերէ Գալապուլունէն
(բերդէն) Թօփ տաղիի վրայէն, քաղաքի արեւմտեան կող-
մէն Ս. Սարգիս վանքի կոնակէն, Բիւլէֆլըկայ բլուրէն
քաղաքին հիւսիսային կողմէն և Մասմանայէն քաղաքի
արեւելեան կողմէն հայոց թաղի սահմանին վրայ Գերմա-
նական Զուրիցերիական զորդի զործարանին մէջէն՝ Գեր-
մանացի Էքարթի գլխաւորութեամբ: Հայոց թաղերը իրա-
կան կրակի տակն էր առնուած:

Մկրտիչ հրահանգած էր ժողովուրդին գետնայարկե-
րը իջնել, իսկ ինք ծրագիր մը կը մշակէ, իր փոքրաթիւ
կտրիճներով, թրքական կանոնաւոր ուժերէն հունձը մը ը-
նելու համար երեկոյեան աշնան մութ օդէն օգտուելով,
Գէորգ Ալահայդոյեանը կը ղրկէ Թրքական զիծը, զինուորա-
կան հագուստով, պահակի ձեւով անկիւն մը սպասելով

գիշերուէայ կարգախօսը կորզելու համար: Ճարպիկ Գէորգի համար կէս ժամը բաւական կ'ըլլայ: Մինչ այդ Մկրտիչ տղաքը հինգական հոգիով խումբերու կը բաժնէ, իւրաքանչիւր խումբի տեղը կը նշանակէ զիրքերէն հեռու, որ պէտք եղած պարագային կարենայ շրջապատել թուրք ուժերը, անխնայ ջարդելու համար: Հաւաքումի նշանը սուլիէն էր. յարձակողականի ազդանշանը ուժը մը պիտի ըլլար, որ Մկրտիչ ինք պիտի պայթեցնէր:

Յանդուգն Գէորգ թրքական կարգախօսը — Գըլըն — բերած էր: Ուժերը թրքական զինուորական հագուստ հագած էին և զինուած թրքական զէնքերով: Անարգել կը յառաջանան: Իւրաքանչիւր խումբ նախապէս իրեն որոշուած տեղը կը հասնի: Կտրիճները թրքական զինուորներու գիրքերը անցած, կոնակէն շրջապատած էին: Յանկարծ կը պայթի ուժերը: Դժոխային դրութիւն մը կ'ստեղծուի: Հայ կռուողները ամէն քարէ ու գիրքի ծանօթ, կ'սկսին անխնայ ջարդել թուրքերը: Զարդը նախատեսուածին պէս կատարեալ էր և աւարը շատ: Ֆախըն շէմած էր:

Մկրտիչ այսպէս սկսաւ ամէն գիշեր թրքական մէկ թեւին վրայ յարձակիլ ու սարսափի մատնել: Թուրք ուժերը այլևս ետ կը քաշուէին ու ապահով գիրքերու մէջ կ'անցնէին գիշերները:

Այս դէպքերէն վերջ Մկրտիչ կռուի ճակատը կ'սկսի նեղցնել, ուժերու խնայողութեան համար: Բոլոր մը քաջեր, թրքական բազմաթիւ զինուորներուն կողմք կուտային անվեհեր: Մինչև նոր կարգադրութիւն, հայ կրտրիճները մէկ գիրք անգամ չէին զիջած թուրքերուն, հակառակ թրքական թնդանօթին, ուժերին ու գնդացիների ուժեղ կրակին:

Հոկտ. 9-ի Կիրակի օրը Մկրտիչ մեծ պատրաստութեան մէջ էր, Թըլֆըտուրի կողմէն թուրք զինուորներուն լաւ դաս մը տալու համար: Այս գիրքերը թուրքերը չէին կրցած գրաւել: Զինուորներու բանակը՝ որ ժամանած էր Հալէպէն և Տիգրանակերտէն, մօտաւորապէս տասներեք

հազար, հայ թաղերը նեղը դրած էին Թըլֆըտուրէն՝ որ հայոց Բաղբերուն վրայ կը տիրապետէր:

Մկրտիչ Կիրակի մինչև երեկոյ իր լաւագոյն նըշանառու ընկերներով մինարէներու զինուորները կը սարսափեցնէ իր գնդակով: Ուլու Ճամիի մինարէնէն երկու զինուորներ իրենց առած ծանր վէճքին պատճառաւ կը ցատքեն և վար կ'իյնան մօտաւորապէս 50-60 մէթր բարձրութենէ:

Գլխաւոր գործը գիշերուան ձգած էր: Միքանի կրտրիճներով կը մօտենայ, երկու գծով, թուրք գիրքերուն թիկունքը անցնելու համար, մէկ թեւը ճամատաննց փըլածին կողմէն թուրք գերեզմանոցին մէջէն, իսկ միւս թեւը բողբոջականներու աղօթարանէն, կը մեկնին լէքլէր տանող փոքր ճամբայէն վար կ'իջնեն և շուրջընկելով հողաբերդին (Պէտէնին) վրայէն կը հասնին թուրքերու նոնակը, իսկ հայ գիրքերէն Հեսենց տունէն և Մեխաննոնց տունէն տասնեակ մը տղաք կ'սկսին կրակել թուրքերու գիրքին: Ահա կոնակէն ալ կ'սկսի կրակ տեղար: Թուրք ուժերը երկու կրակի մէջ էին առնուած: Ուժերը հրաշք կը գործէին: Հունձքը կատարեալ էր: Մկրտիչ նպատակին հասած էր:

Ֆախըրի փաշա այս դէպքերուն առջև գլուխը կորսնցուցած, յարձակողականի նը գլխէր: Այս դէպքը դայրացուցած էր փաշան՝ որ յաջորդ օր Թըլֆըտուրի գիրքերը ամբացնելով երկու թնդանօթ կը դետեղէ հոն, անկէ ումբակոծելու համար հայոց թաղը: Իմբակոծութեան հետ թուրքերը կ'սկսին երեք չորս թեւով յարձակում գործել: Երէկուայ ծանր նիւսէն յետոյ, վճռած էր հայ թաղերը ճեղքել ամէն գնով:

Հայ գիրքերու հանդիպակաց թուրք գիրքերը, Սամսա դուռէն մինչև Հայր Արրահամի մզկիթը, մզկիթէն բոլոր քաղաքին արեւմտեան շրջանը ըրած, մինչև Սամսա դուռը ուժեղ կերպով բռնուած էր: Թուրքերը յարձակողականի կ'սկսին Սամսա դուռէն:

Ինչպէս ըսինք, Մկրտիչ հայկական ճակատը նեղացած էր: Թուրքերը կը յառաջանան մինչև Բելլեկերնց

տունը, մեծ շինասով: Ժամեր տեղ այս կողմի ատեն թուրք
ուժերուն կը հրամայուի յառաջանալ սուրհնները անցու-
ցած: Մօշեյնց Մեխանեճի Սանդուկենց փողոցէն դուրս
կ'սկսին գալ ու յառաջանալ դէպի հին Գէսթըլին կողմը:
Մկրտիչ իր տրամագրութեան տակ գտնուող ուժերը բաժ-
նելով, յարձակողականի սկսող թշնամիին դէմ եղբօրը
Սարգիսին հետ Սըգըլկանց տան մէջ գիրք կը բռնէ: Թուր-
քերը վճռականութեամբ կը յառաջանան դէպի Մկրտիչի
գիրքը: Մկրտիչ կատղած, իր բռն մը քաջերով փողոց կը
նետուի ու կ'սկսի առիւծի կատաղութեամբ յարձակիլ, յա-
ռաջացող զինուորներու վրայ: Ռումբերը կը պայթին
անխնայ: Մկրտիչ տասնոցը ձեռքը, կ'սկսի հնձել թուրքը:

Այս ահեղ ճակատամարտէն պարտուած դուրս կու-
գայ թուրքը ու կ'սկսի փախչիլ: Մկրտիչ կոնակէն կը հե-
տապնդէ զինուորները: Թուրքերը այն աստիճան խուճա-
պի կը մատնուին որ կ'սկսին իրար ջարդել:

Թէև յաղթանակը մեծ էր, թուրք ուժերը լքած էին
հայ թաղերը և մեծ կորուստով հեռացած էին, բայց Մը-
կրտիչի աջ ծունկը փշրուած էր: Սակայն ան չէր յուսա-
հատած: Վէրքը հակառակ որ ծանր էր, կը քաջալերէ կըռ-
ւողները ու կը յուսադրէ ժողովուրդը, որ մի քանի օր-
ւայ մէջ պիտի աղէկնայ: Ու կը փոխադրուի հիւանդանոց:

Մկրտիչի վիրաւորուիլը մեծ հարուած մըն էր իր
ընկերներուն և զիւցադնամարտի յաջողութեան համար:
Իր վիրաւորի մահճակալէն կ'սկսի ղեկավարել կռիւը, կը
ստուգէ նախորդ օրուայ աւարի քանակը, կը խրախուսէ
սրտաբեկ ժողովուրդը: Այդ օրուայ կռիւը թուրքերուն
արժած է երկու հարիւրէ աւելի զինուորներ և տասնեակ
մը սպաններ:

Մկրտիչի սնարը ուխտատեղի մը կը դառնայ: Կըռ-
ւողները հերթով կուգան զինք տեսնելու: Ժողովուրդը
նոյնպէս հերթի կ'սպասէ, հիւանդանոցին առաջ: Իր վի-
րաւոր վիճակով, կը քաջալերէ, սիրտ կուտայ ու վրէժ-
խնդրութեան կրակը կը հրահրէ տղոց մէջ:

Թուրքերը իրենց ամենաուժեղ յարձակողականով
փշրուած էին հայ գիրքերուն առջև: Կորուստը մեծ էր-
եղած: Փախրի փաշան չէր գիտեր խնչպէս օր առաջ վեր-
ջացնել այս դժուարին գործը՝ որ բոլոր մը հայեր օրերով
ղբաղեցուցած են զինքը: Արժանապատուութեան հարց էր
գարձած:

Մկրտիչ հիւանդանոցին մէջ նոր յատակագիծ մը կը
յղանայ: Թնդանօթի մը ծրագիրը կը կազմէ՝ որ երկա-
թամանակի չկարօտիր: Զուլարար Գրիգորի կը պարզէ իր
ծրագիրը ու կը թելադրէ արագ շարժիլ: Յաջորդ օր ար-
դէն կ'սկսի գործել հայկական հրետանին, բաւական սար-
սափ ձգելով թուրք ղեկավարներուն մէջ: Հայկական հը-
րետանին իր ձայնով միայն սոսկում կը պատճառէ:

Մկրտիչի գրեթէ վերջին գործը եղաւ այս, մեծ վը-
նասներ պատճառեց թշնամիին, բայց գթազգաբար տն-
դափոխութեան անյարմար ըլլալով, շուտով վերջ տրուե-
ցաւ այս գործին:

Մկրտիչ սկսաւ պատգարակի մէջ դրուած գիրքէ
գիրք պտտիլ և աչքովը տեսնել գիրքերու վիճակը: Ու-
նէր արժանավայել ընկերներ, որոնք կը ղեկավարէին սըր-
բադան գործը, ան կ'ոգեւորէր նաւիրուած քաջերը: Խիստ
միջոցներ ձեռք կ'առնէր մասնակի անձնատուութեան դէմ:
Գիշերային երթևեկը կ'արգիլուի գիրքերուն մէջ: Գիրքե-
րը աւելի կը սահմանափակուին: Ժողովուրդը կը կեդրո-
նացուի դէպի կեդրոն:

Ահա հոս Մկրտիչ կը փնտռէ իր այն ընկերները որ
կուրին չէին կրցած մասնակցիլ: Մկրտիչ վերջին անգամ ըլ-
լալով բոլոր խմբապետները կը հաւաքէ և երգման արարո-
ղութիւն մը կը կազմակերպէ: Բոլորն ալ կ'ուխտեն կուրիլ
մինչև վերջին փամփուշտն ու մարդը:

Հօկ. 11ին Մկրտիչ նամակ կ'ստանայ Մ. Էքարթէն-
նամակաբերը կ'ընդունուի ձերմակ դիօշակով: Էքարթ նա-
մակին մէջ գերմանացիի պատուոյ խօսք կուտար Մըկըր-

տիչին ու Մասմանայ երթար և խօսակցութենէն վերջ ապահով վերադառնար: Այս գէպէն կ'իմացուէր որ թընամին գեռ լուր չունէր Մկրտիչի վերաբերեալ ըլլալէն և միւս կողմէն նորէն կը փորձէր իր կեղծ ու խարդալի միջոցներով ձերբակալել զայն:

Մկրտիչ հարկ չտեսնէր մինչև Մասմանայ երթալու, ժամագրութիւն կուտայ Շէքոյեան գիրքէն, խօսելու էքարթին հետ:

Կէս ժամ վերջ Մկրտիչ փոխադրուած էր հոն պատգաւակով, իսկ էքարթ իրեն կ'սպասէր: Իր տեսակցութեան ուժ տալու նպատակով, գերմանացի նենգամիտը կուրը մէկ ժամով դադրեցնել տուած էր հրամանատարութեան: Էքարթ իր հիացումը յայտնելով հայերու և մանաւանդ Մկրտիչի մարտունակութեան և ռազմունակութեան վրայ, կ'ըսէր, պէտք է դադրեցնել պատերազմը, որմէ յետոյ կը խօստանար Մկրտիչը անձամբ Գերմանիա տանիլ իբր ընկերներով:

Մկրտիչ առիթը յարմար կը գտէ պոռթկալու, իր բոլոր զայրոյթով, գերմանացիին՝ որ այդ ստոր գերը ըստանձնած էր Ուրֆայի գիւցաղնամարտի ընթացքին, օգնելով թուրքերուն: Էքարթ թնդանօթածիւղ սպայ մըն է եղած Գերմանիոյ մէջ: Ու կ'ըսէ՝ «Եթէ տակաւին ձեր մէջ քաղաքակիրթ և քրիստոնեայ մարդու զգացումը կայ, փրկեցէք անապատներուն մէջ անդէն ու անպատասպար կոտորուող բազմութիւնները: Ո՞ւր են մեր ղեկավարները. ո՞ւր է մեր Առաջնորդը, ա՞յն ալ միթէ յեղափոխական էր. բերէք միայն այս վերջինը ու անմիջապէս վար գնեմ իմ ղէնքերս, ես չատ լաւ գիտեմ ծախուած մարդոց հոգեբանութիւնը. թողուցէք որ ժողովուրդը իր վրէժի պապակը առած մեռնի, իսկ զուն գնա՛, թնդանօթները վարէ»:

Էքարթ զայրացած ու բարկացած, սպառնալով կը հեռանայ, անձամբ ղեկավարելու թնդանօթագութիւնը:

Այս կորուստը կը տեսնէ մի քանի օր ետ: Հայ թագերը կ'սկսին մէկիկ մէկիկ իյնալ, միշտ սուղի նստելով թշնամիին: Բողոքականներու արհեստանոց-որբանոցը՝ որ

վտանգի տակ էր, մէկ ժամէն միւսը գրաւուելու վտանգին ենթադրուած, Մկրտիչ կը հրահանգէ գիրքերը պարպել և դարանակալ սպասել մուտքի դրան Բրկու կողմերը: ամրացուած գիրքերով և դուռը բանալ: Այս հրահանգը անմիջապէս գործադրութեան կը դրուի: Երբ թուրքերը կը տեսնեն մեծ դրան բացուիլը, զինուորներու հետ խռնուած խուժանն ալ իբար հրմշտկելով կը լեցուին ընդարձակ բակը:

Բոլոր դռներն ու պատուհանները ամրացուած էին ետէն: Յանկարծ ուռմբերը կ'սկսին պայթիլ: Թուրք զինուորը և խուժանը ծուղակի մէջ բռնուած էին: Չէին գիտեր ինչ պէտք էր ընել: Կը կրակէին աննպատակ: Այս ձևով հայ կտրիճներու պակասը իրենք կը լրացնէին, զիբար կոտորելով: Սակայն յաջորդ օր թուրքերը յաջողեցան գրաւել արհեստանոց-որբանոցը:

Վերջապէս կամաց կամաց ինկած էր Ուրֆան: Տեղ տեղ գեռ կը լսուի ձայներ: Իւրաքանչիւր կողուող, միացած մի քանի ընկերով, գետնայարկի մը մէջ երկար ժամանակ կ'զբաղեցնեն թուրք ուժերը, միշտ նորանոր զոհեր խլելով:

Սարգիս ալ վերջին օրերուն ոտքէն թեթևօրէն վիրաւոր, կուգայ եղբօրը պաշտպանութեան և միասին մեռնելու փափաքէն բռնուած:

Փախրի փաշան չէ գոհացած այս ոճիւրներով: Անիկա ամէն օր խիստ հրամաններ կուտայ, գտնելու համար առասպելական հրամանատար Մկրտիչ Եօթննղբաբեանը. ողջ կամ մեռած վրձակի մէջ: Ատելութեան ու վախի խառնուած հիացում մը և հետաքրքրութիւն մը կը տա՝ ձէր շարունակ, թուրք հրամանատարը գէպի Մկրտիչը:

Հայ և թուրք մատնիչներ գիշեր ցորեկ կը պտտէին տունէ տուն, կը պոռային գետնայարկերու, ջրհորներու մօտենալով, որ պատերազմը վերջացած է, Ռուսերը եկած են:

Մկրտիչ իր կնոջ՝ Եղիսաբէթի, Սարգիսի և մի քանի

ընկերներու հետ պահուած էր Սեմեաններու տունը: Տասնեակ օրեր յետոյ, մատնիչ Սարգիս Էքմէքճեան կը մօտենայ անոնց տունը ու կը կանչէ Մկրտիչ և Սարգիս Եօթնեղբարեանը, յայտնելով որ դուրս գան, քանի որ վերջացած է ամէն ինչ ու ուս հլամանատարը զիրենք կը փնտռէ:

Հակառակ Մկրտիչի արգելքին, Սաքօն դուրս կուգայ թագստոցէն: Չայնը ծանօթ էր ու իր վէրքին ցաւերը անտանելի դարձուցած էին կեանքը: Զօրքերը կը յարձակին ձերբակալելու և կապելու թևերը: Դուրսի իրարանցումը և Սաքօյի հայհոյանքները լսելով Մկրտիչ կը հաւաքէ իր վերջին ուժերը և դուրս կը խոյանայ իր թագըստոցէն, տասնոցը իր ձեռքին մէջ: Թուրք սպայ մը և երեք զինուորներ զետին վը տապալին հերոսին գնդակներէն:

Մկրտիչ կը պատուիրէ իրեններուն անկէ հեռանալ, իրեն յարակից սենեակը փոխադրելով: Այս այն մտքով որ իր ընկերները ուրիշ վայրի մը մէջ աւելի լաւ կընան կռուիլ: Ան միշտ այսպէս ուժերը իրենց տեղէն կը փոխէր, թշնամին վերապահելու համար:

Յաջորդ օրը կառավարութիւնը մեծ ուժերով կը պաշարէ Մկրտիչ Եօթնեղբարեանի ապաստանած տունը, կը պոռան, կը կանչեն, դուրս կը հրաւիրեն: Մկրտիչ կը հըրաւիրէ որ գան զինքը վերցնեն, որովհետև վիրաւորուած է: Թուրք ուժեր յանդգնութիւնը կ'ունենան ներս մտնելու: Մկրտիչ իր պառկած տեղէն անկաբող շարժելու, տասնոցը ձեռքին միշտ պատրաստ, տանը չեմքին վրայ մի քանի հոգի զետին կը փռէ:

Թուրքերը այլևս չէին համարձակեր մօտենալու: Ամբողջ օրը տունը պաշարուած պահելէ վերջ, երեկոյեան հրահանգ կ'ստանան տունը քանդել հերոսին վրայ ու այնպէս սպաննել: Տանիք կը բարձրանան առաստաղը ծակելու համար: Բիչ յետոյ հայ մը ներս կը ղրկեն, ըստուգելու համար Մկրտիչին ողջ կամ մեռած ըլլալը:

Մկրտիչ շատոնց մեռած էր: Պայթեցուցած էր սեփական գանկը, իր վերջին գնդակով:

Զինուորները անպատկառ ու վայրագ բացականչութիւններով, առասպելական հայրուկին դիակը կը տանին Ֆախրի փաշայն՝ որ կը հրամայէ փորել աչքերը, տանիլ Միլլէթ խանին, հոն խոնուած անպաշտպան հայերուն ցուցադրելու համար:

ԱՅՍՊԷՍ ԿԸ ՎԵՐՉԱՆԱՅ ՄԿՐՏԻՉ ԵՕԹՆԵՂԵԱՐԵԱՆԻ
ՎՌԱՍՊԵՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆԲԸ:



Printed in Greece

Ly 122x-3,

Գ Ի Ն

ԵՒՐՈՊԱ 8 Ֆ. ՖՐԱՆՔ

ՍՈՒՐԻԱ 6 " »

ԱՄԵՐԻԿԱ ԿԷՍ ՏՈԼԱՐ

Հայաստանի Ազգային գրադարան



NL0429156

